

**FAS KRALLIĞI: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ
VE ANAYASA YAPIMI**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Kerim TANIŞ

**Danışman
Prof. Dr. Ali ASKER**

FAS KRALLIĞI: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE ANAYASA YAPIMI

Kerim TANIŞ

Prof. Dr.Ali ASKER

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Temmuz 2021**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	2
DOĞRULUK BEYANI.....	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR.....	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
BÖLÜM 1	14
1. DEMOKRATİK ANAYASA YAPIMI	14
1.1. Anayasa Yapım Kavramı ve Özellikleri	14
1.1.1. Genel Olarak Anayasa Kavramı	14
1.1.2. Anayasacılık Hareketleri ve Anayasaların Evrimi.....	19
1.1.3. Demokratik Anayasa Kavramı.....	22
1.1.4. Anayasa Yapımı ve Kurucu İktidar Kavramı	27
1.1.5. Demokratik Anayasa Yapımının Kurucu Yöntemleri	31
1.1.5.1. Genel Olarak.....	31
1.1.5.2. Kurucu Yöntemler	35
1.2. Demokrasiye Geçiş Süreçlerinde Anayasa Yapımı ve Mutabakat	40
1.2.1. Genel Olarak	40

1.2.2. Demokratikleşme ve Mutabakat	41
BÖLÜM 2	48
2. FAS'TA ANAYASA YAPIM SÜRECİ	48
2.1. Fas'ın Siyasi Tarihine Genel bir bakış	48
2.1.1. Sömürgeye Kadarki Dönem: Hanedanlar ve Dönemler	48
2.1.2. Sömürge Dönemi	52
2.1.3. Sömürge İdaresinin Özellikleri	54
2.1.4. Bağımsızlığa Doğru	55
2.1.5. Bağımsız Fas Krallığı ve Siyasal Sistemin Şekillenmesi	56
2.1.6. 1960-2011 Yıllar Siyasi Gelişmeler	61
2.2. Fas Anayasal Sisteminin Şekillenmesi ve Gelişim Tarihi	63
2.2.1. Genel Olarak	63
2.2.2. 1962 Anayasası	65
2.2.3. 1970 -1972 Anayasası	68
2.2.4. 1992- 1996 Anayasası	72
BÖLÜM 3	78
3. 2011 ANAYASA YAPIMI VE ÖZELLİKLERİ	78
<u>3.1.</u> 2011 Anayasa Yapımını Etkileyen Faktörler	78
3.2. Anayasa Reform Sürecinin Anatomisi	82
3.3. 2011 Anayasasının Getirdiği Değişiklikler	86
<u>3.4.</u> 2011 Anayasasında Devlet Erkleri	89
<u>3.4.1.</u> Yürütme Erki	89
<u>3.4.2.</u> Yasama Erki	92
<u>3.4.3.</u> Yargı Erki	96
SONUÇ	98
KAYNAKÇA	104
ÖZGEÇMİŞ	113

TEZ ONAY SAYFASI

Kerim TANIŞ tarafından hazırlanan “FAS KRALLIĞI: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE ANAYASA YAPIMI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası İlişkiler AnaBilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 05/07/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığı eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığı beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Kerim TANIŞ

İmza

ÖNSÖZ

Bu çalışmada zengin tarihi geçmişe sahip, Kuzey Afrika ülkelerinden Fas Krallığında anayasa yapımı süreci incelenmiştir. Çalışma boyunca pandemi sürecinde bile hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve beni motive eden Danışman Hocam Prof. Dr. Ali ASKER'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma süresince manevi desteklerini esirgemeyen aileme de şükranlarımı sunarım.

ÖZ

Fas Krallığı birçok özelliği itibariyle Kuzey Afrika'nın önemli ülkelerinden biridir. Bu yüzden gerek tarihi gelişim süreci gerekse sahip olduğu siyasi rejim itibariyle diğer bölge ülkelerinden farklı bir yere konumlandırılabilir. Bu çalışmada Fas Krallığında anayasa yapım süreci incelenmiştir.

Birinci Bölümde genel olarak demokratik anayasa yapımı süreci kurumsal çerçevede ele alınmıştır. Bu bölümde modern devletlerin temelini oluşturan anayasanın hizmet ettiği amaçlar ele alınarak demokratik öğelerle ilişkilendirilmiş, anayasa yapım sürecindeki değişimlerin temel dinamikleri üzerinde durularak siyasi, ekonomik ve sosyal faktörlerin bu sürece etkisi anlatılmıştır.

İkinci Bölümde Fas'ın tarihi; sömürge öncesi, sömürge ve bağımsızlık dönemi, ayrıca 1962'den 1996'ya kadar olan süreçte anayasal sistemin şekillenmesi ve gelişimi ele alınmıştır.

Üçüncü Bölümde "Arap Baharı" olayının etkisiyle gerçekleşen reformlar, 2011 Fas Anayasasının yapım süreci, Anayasanın özellikleri, devlet erkelerinin yapısı ve işleyişi ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fas tarihi, anayasa yapımı, Arap Baharı, Fas Anayasası.

Bilim Kodu : 114101

ABSTRACT

The Kingdom of Morocco is one of the important countries of North Africa in terms of many features. So, It can be positioned in a different place from other countries in the region, both in terms of its historical development process and its political regime. In this study, the constitution making process in the Kingdom of Morocco was examined.

In the First Chapter, the process of making a democratic constitution is discussed in the institutional framework. In this section, the aims served by the constitution, which forms the basis of modern states, are dealt and associated with democratic elements, the main dynamics of the changes in the constitution making process are emphasized and the effects of political, economic and social factors on this process are explained.

In the Second Chapter, History of Morocco; The pre-colonial, colonial and independence period, as well as the shaping and development of the constitutional system in the period from 1962 to 1996 are discussed.

In the third chapter, the reforms that took place under the influence of the "Arab Spring", the making process of the 2011 Moroccan Constitution, the characteristics of the Constitution, the structure and functioning of the state powers are examined.

Keywords: History of Morocco, Constitution making, Arab Spring, Morocco Constitution.

Science Code: 114101

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	FAS KRALLIĞI: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE ANAYASA YAPIMI
Tezin Yazarı	Kerim TANIŞ
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	05.07.2021
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	113
Anahtar Kelimeler	Fas tarihi, anayasa yapımı, Arap Baharı, Fas Anayasası.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	KINGDOM OF MOROCCO: DEMOCRATIZATION PROCESS AND CONSTITUTION MAKING
Author of the Thesis	Kerim TANIŞ
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master Degree
Date of the Thesis	05 th July, 2021
Field of the Thesis	International Relations
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	113
Keywords	History of Morocco, Constitution making, Arab Spring, Morocco Constitution.

KISALTMALAR

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
- ALM** : Armée de Liberation Marocaine (Fas Kurtuluş Ordusu)
- AMDH** : Association Marocaine des Droits Humains (Fas İnsan Hakları Örgütü)
- BM** : Birleşmiş Milletler
- CAM** : Comité d'Action Marocaine (Fas Eylem Komitesi)
- FAR** : Forces Armées Royales (Krallığın Silahlı Kuvvetleri)
- HoG** : Head of Government (Hükümetin Başkanı)
- M.Ö.** : Milattan Önce
- M.S.** : Milattan Sonra
- PDI** : Parti Démocratique de l'Indépendance (Demokratik Bağımsızlık Partisi)
- PI** : Parti de l'Istiqlal (İstiklal Partisi)
- PJD** : Parti de la Justice et du Développement (Adalet ve Kalkınma Partisi)
- STK** : Sivil Toplum Kuruluşları
- UMT** : Union Marocaine du Travail (Fas İşçi Sendikası)
- UNFP** : Union National des Forces Populaires (Ulusal Halk Güçleri Birliği)
- USFP** : Union Socialiste des Forces Populaires (Sosyalist Halk Güçleri Birliği)

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Fas Krallığının kuruluşu, gelişim tarihi, anayasa yapımı, kuruluşundan bu yana sahip olduğu anayasaların özellikle de 2011 Anayasasının yapısı ve işleyişi bu çalışmanın konusunu oluşturur.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Anayasalar, devletlerin kimlik belgesi olarak tanımlanan, siyasi sistemi, temel hak ve hürriyetleri ve devlet erkinin yapısı ve işleyişini belirleyen, normlar hiyerarşisinde en üste yer alan ve her kes için bağlayıcı olan kurallar bütünüdür. Bir ülkede anayasa yapım süreci çok boyutlu koşulların etkisi altında gelişen, devleti siyasi ve hukukî anlamda inşa eden, ona nitelik kazandıran ve siyasi rejimini belirleyen bir olaydır. Dünya çapında meydana gelen demokratikleşme ve anayasa yapımı dalgaları zaman zaman dünyanın önemli bölgelerini kapsamaktadır. Bu dalgaları doğuran siyasi koşulları irdelemek ve meydana çıkan anayasa metinlerini tahlil etmek; demokratikleşme süreçlerinin gelişimi ve işleyişine dair kanaat oluşturmaktadır. Bu bağlamda Fas Krallığında yaşanan anayasa yapımı süreçleri ilgi çekmektedir. Türkiye’de Fas’la ilgili çalışmaların son derece kısıtlı olduğunu dikkate alırsak anayasa yapımıyla ilgili yazılan bu çalışma; literatüre katkı sağlamak açısından önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışmasının hazırlanmasında tarama-inceleme yöntemi esas alınmıştır. Bu bağlamda konuya ilişkin alan literatürü kapsamlı bir şekilde taranarak birincil, ikinci ve yardımcı kaynaklar, ayrıca mevzuat kaynakları şeklinde tasnif edilmiştir. Genel tarihi ve siyasi süreçlerin gelişim seyri bilimsel yazım kriterlerine uygun olarak tasvir edildikten sonra, anayasaların metin analizleri bu süreçlere uygun olarak sürdürülmüştür. Tez çalışması boyunca alınan sonuçlar ve şekillenen tespitler çalışmanın sonuç kısmına yansıtılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez çalışmasında şu hipotezlerden hareket edilmiştir: Fas Krallığında anayasa yapım süreci Krallığın, dolayısıyla yürütmenin denetimi altında geliştiği için demokratikleşme süreci sınırlı kalmıştır. Ayrıca, 2011 Anayasası ve buna bağlı olarak yapılan reformlar her ne kadar ülkede beklene kaosu ve anarşiyi durdurmuş olsa da demokratikleşme açısından beklentileri karşılamamış, fakat eskilere kıyasla olumlu süreç olarak değerlendirilebilir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışma, teorik anlamda anayasa yapımı, yapım sürecinin kuramsal çerçevesini kapsamaktadır. Bunun dışında çalışmada Fas Krallığı tarihinde uygulanan anayasaların özellikleri ele alınıp incelenirken, son bölümde 2011 Anayasayı ortaya çıkaran koşullar, anayasanın yapımı, temel özellikleri ve devlet erkleri ele alınmıştır. Konuya ilişkin Türkçe literatürün son derece yetersiz olması, çalışmayı zorlaştıran güçlüklere dendir.

BÖLÜM 1

1. DEMOKRATİK ANAYASA YAPIMI

1.1. Anayasa Yapım Kavramı ve Özellikleri

1.1.1. Genel Olarak Anayasa Kavramı

Türkçe “Anayasa” kelimesi İngilizce ve Fransızca constitution sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmakta olup, “oluşturmak, teşkil etmek, meydana getirmek, kurmak, tesis etmek” anlamlarına gelmektedir. Nitekim kelimenin Türkçedeki karşılığı sırasıyla “kanunu-ı esasi”, “teşkilat-ı esasiye kanunu” ve “anayasa” kelimeleriyle ifade edilmiştir.¹ Genellikle anayasaların hukukî ve siyasi bir belge olarak sistematığıne baktığımızda iki önemli parçadan oluştuğunu görebiliriz. Bunlardan birisi insan hak ve özgürlükleri, diğeri ise devlet erkinin yapısı ve işleyişidir. Şunu da belirtelim ki bazı tarihi-siyasi koşullar dolayısıyla bu özellik tüm anayasalarda yer almayabilir (mesela, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gibi). Her ne kadar anayasaların sistematığı kapsamında başka bölümler yer alsa da (mesela, mali hükümler, geçici hükümler, anayasanın değiştirilme usulü vs.) bahsi geçen iki önemli parça, anayasaların “olmazsa olmazı”dır, diyebiliriz. Zira anayasa, bahsi geçen hükümleri ihtiva ederek anlam kazanabilir. Anayasanın bir başka özelliği ise normlar hiyerarşisinde en üste yer almasıdır. Bir ülkenin hukuk mevzuatında yer alan her türlü kanun, tüzük, yönetmelik, ayrıca ulusal hukukun bir parçasına haline gelmiş uluslararası anlaşma hükümlerinin anayasaya uygunluğu şarttır. Bu özelliği itibariyle anayasayı, “normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden ve kanunlardan farklı ve daha zor usullerle konan ve değiştirilebilen hukuk kurallarının bir bütünü” olarak tanımlayabiliriz.² Anayasanın bu özelliği, onu normlar hiyerarşisinin tepesinde konumlandırmaktadır.

¹ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (Bursa: Ekin Yayınları, 2015), 20.

² Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Yayınları, 2011),144.

Anayasanın bir başka özelliği ise herkes için bağlayıcı olmasıdır. Yani anayasalar birey, devlet kurum ve kuruluşlar, özel ve tüzel kişiler, her türlü makam, yargı kurumları vs. için bağlayıcı niteliktedir. Anayasanın yukarıda anlatılan özelliklerinin bir araya toplayarak, tanımını şu şekilde yapabiliriz: “Anayasa, insan hak ve özgürlüklerini, devletin yapısı ve işleyişinin belirleyen, normlar hiyerarşisinde en üste yer alan ve herkes için bağlayıcı olan kurallar bütünüdür.” Anayasa teriminin, constitution terimini tam karşılama da artık Türkçeye yerleşmiş bir terim olduğu için kullanılmaya devam etmektedir. Anayasa terimi, Barı dillerinde kullanılan “lex fundamentalist”, yani, temel kanun terimiyle uyumludur (Ana/Temel+Yasa/Kanun sözcüklerinin birleşiminden oluşan Temel Kanun). Günümüzde anayasalar diğer kanunlar gibi yasama organları tarafından kabul edilen ve devletin temel teşkilat yapısını belirleyen kuralların yer aldığı temel kanun metinleridir.³ Anayasa aynı zamanda yasal, siyasi ve sosyal bir araç işlevini gerçekleştirmektedir. Yasal olarak, insan haklarını korur ve öngörülebilir kurallar dizisi oluşturur. Yüksek veya daha yüce bir yasa olarak, tüm düzenlemelerin, mevzuatın, kurum ve prosedürlerin çalıştığı bir çerçeve sunar.⁴ Bu bağlamda, Anayasa, vatandaşların ve kurumların prosedür veya mevzuatı ihlalini önlemeyi amaçlarken, yurttaşların güvenliğinin devlet tarafından sağlanabilmesi için gerekli yasal çerçeveyi oluşturur. Politik olarak anayasa; yönetim erkini kurar, dağıtır, sınırlandırır, kamu politikasını müzakere etmek ve karara bağlamak için mekanizmalar sağlar. Toplumsal olarak ise ortak değerleri ve temel ilkeleri ifade ederek, paylaşılan bir kimliği veya devletin sivil vizyonunu yansıtır.⁵

Devlet kavramının henüz gelişmediği devletsiz toplum döneminde anayasadan bahsetmek mümkün değildir, zira anayasa bu tür toplumlarda bir ihtiyaç değildir. Doğal yaşam döneminde devletsiz olarak yaşayan toplumlar ya kargaşa ortamının veya başka sebeplerin varlığı nedeniyle bir şekilde devletli toplum yapısına geçmişlerdir. Bu örgütlü sistem küçük büyük fark etmeksizin bütün toplumlar nazarında, belli süreler sonrasında

³ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku)* (İstanbul: On İki Levha, 2018), 2-3.

⁴ Alec Stone Sweet, “Constitutions and Judicial Power” *Comparative Politics* içinde, düzenleyen Daniele Caramani (Oxford: Oxford University Press, 2008), 219.

⁵ Sweet, “Constitutions and Judicial Power”, 219-20.

topluluğu oluşturan bireylerin örgütlü toplu bir işleyiş içinde bulunma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bu ihtiyaç devleti doğuran ana etkidir.⁶

Doğal yaşam dönemi olarak adlandırılan evreden örgütlü yaşama geçiş ekseninde, modern anlamda hukuk sistemi ve hukuk düzeninin varlığından bahsedemeyiz. Hukuk düzeninin bu sistem içerisinde gelişmemesi bize devlet olgusunun varlığını inkâr edecek bir delil sunmaz. Aksine var olan örgütlü bir yapının kendi iç işleyişini düzenleyecek birtakım kuralları ortaya konması zorunluluğunu doğurur. Toplumlar, belli başlı süreçlerin ardından kendilerine özgü bazı kurallar koyarak devleti yürütme işine başlamışlar; devletin yapısı, işleyişi, iktidarının belirlenmesi, el değiştirmesi ve kullanılması noktalarındaki sorunları düzenleyen kurallar geliştirmişler.⁷ Ancak bu kuralları günümüzde modern hukuk anlayışında olduğu gibi sistematik kanunlar aracılığıyla ortaya koyarak, normatif bir düzen tesis etme yoluna gitmemişlerdir. Belirlenen bu kurallar yazılı birer kanun niteliği bile teşkil etmemektedir. Aristo, içinde yaşamış olduğu örgütlü toplum için kendince belli değer yargı ve kurallar oluşturmuş, devlet-insan ve insan-insan ilişkilerinden oluşacak tartışmaları, kurala bağlayacak normları birbirinden ayırmıştır.⁸ Fakat bunları yazılı birer kanunname şeklinde düşünmemiştir. Devletlerin ve organlarının işleyiş mekanizmalarının, devleti oluşturan bireyler arasında doğal toplum döneminde devlet ihtiyacını ortaya çıkaracak sebeplerin varlığını doğurmaması için belirli ve kesin hükümler içeren bir takım hukuk normlarına bağlanması gerekmektedir. İşte bu bağlanan hukuk normlarının gerekliliği sayesinde anayasa kavramını belirleme zorunluluğu doğacaktır.⁹

Bir anayasa birçok amaca hizmet eder. Her şeyden önce, kamu kurumlarını güçlendirir ve kamu iktidarının kullanılmasını hem yetkilendirir hem de düzenler. Anayasa, yasalar önermek ve yürürlüğe koymak, kamu hizmetlerini organize etmek ve anlaşmazlıkları çözmek için meşru bir yasal ve politik temel oluşturmaktadır. Bunun

⁶ Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1971), 28.

⁷ Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 28.

⁸ Ender Ethem Atay, "Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki," *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, no.1 (Haziran 2008): 507-8.

⁹ Atay, "Anayasa Kavramının Tanımı," 510.

için anayasanın hükümetin çeşitli organları (yürütme, yasama ve yargı) arasında yetki, görev ve sorumlulukları dağıtması ve aralarındaki ilişkileri düzenlemesi gerekir.¹⁰

Yetkilerin örgütlenmesi ve dağıtılması anayasa kavramı açısından önemli bir unsurdur. Bu unsurun temelinde yatay boyut yer almaktadır. Tipik olarak anayasalar, yetkileri birden fazla aktör ve kurum arasında (örneğin bir yasama meclisinin iki odası arasında veya bir başkan ile bir başbakan arasında) “yatay olarak” dağıtmaya çalışır.¹¹ Bazı durumlarda, sivil ve askeri makamlar arasında ya da laik ve dini kurumlar vb. arasında gücün yatay dağılımını sağlamaya çalışır. Bu güç dağılımı, tek bir aktörün veya kitlenin potansiyel olarak tehlikeli bir güç birikimini sağlamamasını engelleyecek bir kontrol ve denge sistemi oluşturmak için tasarlanabilir. Bununla birlikte anayasalar, aynı zamanda kamu taleplerine çıkmaza girmeden cevap verebilecek etkili ve verimli bir hükümet sistemi kurmalıdır.¹²

Güçlerin örgütlenmesi ve dağıtılması açısından ise dikey boyut önemli hale gelmektedir. Anayasalar genellikle ulusal veya merkezi ve ulus-altı yetkililer arasında “dikey” bir güç dağılımı oluşturur. Gücün dikey dağılımı, marjinalize edilmiş veya azınlık gruplarının yanı sıra bölgelere tanıma ve güçlendirme sağlayabilir. Bununla birlikte aşılması gereken verimsizliklere, gereksiz çabaların tekrarlanmasına, ek masraflara veya sadece ulusal düzeyde mevcut olan teknik uzmanlık ve kaynakların kaybına neden olabilir.¹³ Farklı hükümet düzey, yetki ve görevlerin anayasada düzenlendiği federalizm, bu dikey iktidar dağılımını korumanın ve teşvik etmenin bir yoludur. Diğer taraftan ademi merkezîyetçilik ve merkezileşme arasındaki dengenin; her ülkenin tarihi, geleneği, sosyal ve politik manzarası, ekonomik kaynakları ve kalkınma ihtiyaçlarına göre değerlendirilmesi gerekir.¹⁴

Tarihsel süreç içinde anayasa metinlerinin ortaya çıkması ve gelişmesi değişik siyasi, tarihi, ekonomik, kültürel, teknolojik vs. nedenlerle ilişkilendirilmektedir. Bu

¹⁰Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, düz. Jeffrey Seitzer (Durham ve London: Duke University Press, 2008), 87.

¹¹Kemal Gözler, *Anayasa Hukukun Genel Teorisi*, Cilt 2 (Bursa: Ekin Yayınevi, 2011), 23.

¹²Erwin Chemerinsky, *Constitutional Law* (Newyork: Aspen Publishers, 2019), 135.

¹³Gözler, *Anayasa Hukukun Genel Teorisi*, 135.

¹⁴H. Patrick Glenn, “Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions,” *The Oxford Handbook of Comparative Law* içinde, düz. Mathias Reiman ve Reinhard Zimmermann (Oxford: Oxford University Press, 2006), 423.

nedenler kümesinde tarihi ve siyasi nedenler önceliğe sahiptir. Ayrıca bir ülkenin sahip olduğu hukuk kültürü, devlet tecrübesi, devlet geleneği, toplumun siyasi kültürü vs. etkenler de anayasa metinlerinin şekillenmesini etkilemektedir. Bu yüzden anayasalar farklı özelliklerde (biçim, değiştirilebilme, metin hacmi vs.) karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikler değişik kriterler açısından ele alınırken anayasaların sınıflandırılmasına fırsat vermektedir. Metin faktörü temelinde anayasalara yazılı ve yazılı olmayan (yazsızı, teamülî) anayasalara ayrılmaktadır. Bu durumda yazılı anayasa somut bir metin halindedir. Hatta bu anayasaların tek bir metin halinde bir araya getirilmesi mutlak şart değildir. Mesela, Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyet döneminde yürürlükteki anayasası üç anayasal kanundan ibaret idi. Günümüzde İsveç Anayasası dört ayrı temel kanundan oluşmaktadır.¹⁵ Yazısız anayasalarda ise somut bir yazılı belgenin varlığı söz konusu değildir. Teamülî anayasal sistemde anayasa adı verilecek böyle bir metin yoktur. Yani "yazısız anayasa veya teamülî anayasa, devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişi konusunda eski zamanlardan beri sürekli olarak tekrarlanan ve bağlayıcı olduğuna inanılan ve uyuşmazlık halinde hukuk düzeni tarafından da müeyyidelendirilen kuralların bütünüdür."¹⁶ Yazılı olmayan anayasal sistemde anayasayı oluşturan kuralların birçoğu yasalastırılmış olabilir. Bu ayırmadaki en önemli kriter, "yazılı olmayan anayasa sisteminde anayasa kurallarının şekilleri itibarıyla bir hiyerarşi oluşturulmamasıdır."¹⁷ Yazılı olmayan anayasalara İngiliz ve İsrail anayasalarını örnek gösterebiliriz. Birkaç ülke dışında dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde yazılı anayasa türü geçerlidir. Hukuk literatüründe bu tür anayasalar bazen "kodifiye edilmemiş anayasa" olarak tanımlanmaktadır.¹⁸

Bir başka sınıflandırma, anayasaları katı ve yumuşak anayasalar olarak ayırmaktadır. Katı anayasalar, kanunlardan daha zor değiştirilme usulüne tabi tutulan anayasalardır.¹⁹ Günümüzde anayasaların çoğu katı anayasa niteliğindedir. Buna rağmen bir anayasanın yumuşak, yani kanunlar gibi değiştirilen anayasa olarak nitelendirilmesi, onun hukuki geçerliğini etkilemez. Liberal sistemlerde anayasaların değiştirilme usulünün zorlaştırılması temel hak ve hürriyetleri anayasal güvence altına

¹⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 52.

¹⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 53.

¹⁷ Mehmet Turhan, "Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 33, no.1-4, (1976): 65.

¹⁸ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)* (İstanbul: Legal Yayıncılık:2015), 20.

¹⁹ Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukuku (Ankara: Orion Kitabevi:2011)*,38.

almayı, anayasal sistemin istikrarını ve anayasanın üstünlüğünü sağlamayı amaçlamıştır.²⁰ Katı anayasaların en bariz örneği ABD Anayasasıdır. Nitekim 1787’de kabul edilen bu anayasada günümüze kadar sadece 27 değişiklik yapılmıştır.

Anayasalar, ayrıca çerçeve ve kauzistik anayasalar şeklinde de tasnif edilmektedir. Bu sınıflandırmanın ana kriteri anayasaların içerik olarak kapsamlı olup olmamasıyla ilgilidir. Çerçeve anayasalarda anayasal düzenle ilgili genel ilkeler belirtilerek daha kısa bir metin tercih edilmektedir. Kauzistik anayasalarda ise anayasal hükümler daha ayrıntılı ve geniş şekilde yazılmış olup, kapsamlı bir metin tercih edilmektedir. Mesela, ABD Anayasası çerçeve bir anayasayken, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kauzistik bir anayasadır. Anayasaların kauzistik veya çerçeve anayasa olmaları ülkelerin ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Yeni bir sistem oluşturulurken sistemin istikrar kazanması için daha kauzistik bir anayasa tercih edilebilir. Mesela, 1995 yılında imzalanan Dayton Barış Anlaşmasıyla Bosna-Hersek’in kabul edilen Anayasası bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. Bir başka husus; nüfus olarak daha büyük ülkelerin daha kauzistik, daha küçük ülkelerin daha çerçeve anayasaya sahip olduğu söylenemez. Mesela, yaklaşık bir buçuk milyar nüfusa sahip Çin Anayasası 138 maddeden oluşurken, üç yüz bin nüfusa sahip Maldivler Anayasası, 301 maddeden ibarettir.²¹ Bu sınıflandırmalar dışında üniter devlet ve federal devlet anayasaları, sosyal/iktisadi ve çevresel anayasalar gibi sınıflandırmalar da yapılmaktadır.²²

1.1.2. Anayasacılık Hareketleri ve Anayasaların Evrimi

Anayasacılık kavramı, devletin temel teşkilat yapısına ilişkin kuralların yazılı hale getirilmesi akımıdır. Bu noktada temel tartışmalardan biri anayasacılık hareketinin yazılı mı yazılı olmayan, yani teamülü bir anayasa ekseninde yapılıp yapılmayacağına ilişkindir. Hukuk ve siyaset biliminde anayasacılık hareketleri ve ilk anayasanın hangi belge olduğuna dair değişik tezler ileri sürülse de genel olarak ilk anayasanın 1787 ABD Anayasası olduğu kabul görmektedir. Teamüli anayasa eksenindeki yaklaşıma göre önce yazısız anayasacılık, İngiltere’de (1689) teamüli olarak başlatılmıştır.²³ Eğer bu şekilde bir yaklaşımdan hareket edersek, yazılı anayasalardan önce bu yapıya ilişkin

²⁰ Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, 10.

²¹ Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, 11-2.

²² Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 20-2.

²³ Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, 43.

gelişmelerin 1215'te Magna Carta ile başlatıldığı söylenebilir. Magna Carta, Krallığın hür vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini yasal bir düzene oturtmuş, bunun yanında da Kral'ın yetkileri bu belgeye dayandırılmıştır.²⁴ Fakat anayasacılığın hareket noktasını, bu şekilde bir arayış içine girerek tespit etmeye kalkışırsak, anayasacılığı çok daha eskiye dayandırılabiliriz. Mesela, İslam alimlerinin çok fazla göndermede buldukları ve çoğu zaman literatürde “Anayasa” olarak anımsadıkları “Medine Vesikası” bu anlamda ilgi çekicidir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki İslam Hukukunun kaynağı; Kuran-ı Kerim'e ve Hz. Peygamberin Sünnetine dayanmaktadır. Bu kaynaklar her ne kadar hukukun temelini teşkil etse de bir anayasa olarak tanımlanması doğru değildir. Fakat her iki kaynak İslam anayasasının oluşumu açısından, temel kural ve normların şekillenmesi bakımından belirleyicidir.²⁵ Medine Vesikası 622'de Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra, kent devletin siyasi teşkilat yapısını ve iç istikrarını belirleme amacıyla yapmış olduğu bir antlaşmadır.²⁶

Bu düzenlemede Peygamber bir “Hakim” değil, bir “Hakem” konumundaydı. Gayr-ı Müslimleri ahval-ı şahsiye konularında kendi hukuklarıyla baş başa bırakma teamülü o günden sonra hukukun bir parçası olmuş ve Osmanlıların son dönemlerine kadar uygulanmıştır. Bu sözleşme Medine şehri için hazırlanan bir anayasa olup, Medin'de yaşayan grupların savunma, kanun koyma, yardımlaşma, adalet ve savaş gibi temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hz. Peygamber kurulan şehir devletin lideri durumundaydı. Onun amacı grupların güvenliğini sağlamak ve adaleti yaymaktır.²⁷

Anayasacılığın başlangıç tarihini devletin temel yapısı ve kişi hakları üzerinden hareketle aramaya kalkışırsak, bu yol bizi çok eski dönemlere kadar götürebilir. Oysa anayasaların, ayrıca anayasa metninde yer alan devlet teşkilatı ve temel hak ve hürriyetlerin modern dönemin bir ürünü olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla, anayasacılık hareketleri birtakım doktrinde iddia edildiği gibi çok eski tarihten başlatılamaz. Bu konuda, Kemal Gözler'in, “acaba 1700'lerin sonlarından önce devletlerin temel kuruluşlarına ilişkin yazılı hukuk kuralları yok muydu” sorusundan hareketle yaptığı tespit son derece isabetlidir: Elbette bu tür hukuk kuralları vardır, fakat onlar “normlar hiyerarşisinde kanunların üstünde yer almazken, değiştirilmesi için

²⁴Ersan İlal, “Magna Carta,” *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 34, Sayı: 34 (2011): 210-11.

²⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 19.

²⁶ Mustafa Kelebek, “İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no.4 (2000): 334-52; Halit Çil, “Bir Arada Yaşama Projesi Olarak Medine Vesikası ile Hz. Peygamber'in Farklılıkları Yönetme Becerisi”, *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar Sempozyumu 2* (2020): 236-49; Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasal Derinlik*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2012).

²⁷ Fendoğlu, *Anayasal Derinlik*, 222.

kanunlardan daha zor bir usul öngörülmemiştir.” Nitekim “normal kanunların üstünde yer alan ve onlardan daha zor usulle değiştirilebilen kanunlar yapma düşüncesi insanlık tarihine ancak 1700’lerin sonlarında ortaya çıkmıştır.” Bu yüzden, “normlar hiyerarşisinde kanunların üstünde bulunan ve kanunlardan daha zor bir şekilde değiştirilebilen bir kanunun bulunması gerektiği düşüncesine anayasacılık düşüncesi denir.”²⁸

Samuel P. Huntington’a göre dünyadaki demokratikleşme süreci dalgalar halinde gelişmiştir. Kemal Gözler’e göre bu dalgalara paralel olarak “anayasacılık dalgaları”ndan, daha doğrusu “anayasa yapıcılığı dalgaları”ndan söz edilebilir.²⁹ Bu bağlamda aşağıdaki dört anayasacılık dalgasının yaşandığı söylenebilir:

- 1) Birinci Anayasacılık Dalgası (1787-1925)
- 2) İkinci Anayasacılık Dalgası (1945-1958)
- 3) Üçüncü Anayasacılık Dalgası (1974-1978)
- 4) Dördüncü Anayasacılık Dalgası (1990’dan başlayarak bugüne kadar).

Adı geçen dört dalga döneminde yaşanan anayasacılık hareketlerinin gelişim seyrini şu şekilde özetleyebiliriz.

Birinci Dalga döneminde ABD (1787), Fransız (1791), İsveç (1809), İspanya (1812), Norveç (1814), Belçika (1831), İsviçre ve İtalya (1848), Prusya (1848-1850), Danimarka ve Lüksemburg (1849), Arjantin (1854), Yunanistan (1864), Romanya (1866), Osmanlı İmparatorluğu (1876), Hollanda (1887), Japonya (1889), Avustralya (1900), Finlandiya ve Weimar (Almanya) Anayasası (1919), Avusturya (1920), Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları (1921 ve 1924).

İkinci Dalga döneminde Japonya (1946), İtalya (1947) ve Almanya (1949) yeni anayasalarını yapmışlar. 1920 Avusturya Anayasası da 1945’te yeniden yürürlüğe konulurken, ardından Fransa (1946), Danimarka (1953), Güney Kore (1948), Yunanistan (1952) anayasaları kabul edilmiştir.

²⁸ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*,70.

²⁹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*,71.

Üçüncü Dalga döneminin ilk anayasaları Yunanistan (1975), Portekiz (1976) ve İspanyol (1978) anayasalarıdır.

Dördüncü Dalga anayasacılık hareketleri Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması, yeni bağımsız devletlerin orya çıkışı, Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan rejim değişimleri, ayrıca Yugoslavya Federasyonu'nun sona ermesiyle ilgilidir.³⁰

20. yüzyıl anayasacılık hareketinin iki önemli özelliğini vurgulamak gerekir. Birincisi, ulusal-üstü anayasacılık hareketinin başlatılmış olmasıdır. Bu konuda ilk adım, BM Şartı ile atılmıştır. Somut anayasal gelişmeler ise kıtalar düzleminde gelişmiştir. Avrupa ve Amerika kıtaların hak ve hürriyetler aracılığıyla böyle bir harekete öncülük yapmışlardır. İkincisi, 20. yüzyılın son çeyreğinde anayasaların sosyal özelliği sorgulanmış, 1980'lerde sosyalist anayasacılığın çökmesinin ardından liberal rejimler, kendi anayasalarında sosyal vurguyu yumuşatmışlardır.³¹

1.1.3. Demokratik Anayasa Kavramı

Demokrasi, halkın kendilerini yönetenleri seçimle iş başına getirmesi, yasama organı ve yürütme organının meşru zeminini oluşturan bir anlayışa dayandığı için çoğunluğun iradesinin yansıması olarak anayasacılık ile ilişkisi olan bir modeldir. Halk sahip olduğu en kutsal hak olan egemenliğinin kullanılmasının devrini yaparken, herhangi bir baskı ve kişi lehine haksız bir etkileşim altına alınmamalıdır. Bu durumun güvencesi için birtakım hakların ve özgürlüklerin güvence altına alınmış olması gerekmektedir.³²

Anayasa ise bu temel haklar ve özgürlükler kapsamında bireylere mutlak güvenceler sunmaktadırlar. Demokrasi ve anayasa birçok dönem birlikte kullanılan

³⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 71-2; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 3; Fatih Özkul, "Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasasının Değerlendirilmesi", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 6, no.12 (Aralık 2018): 589-91. Sosyalist sistemin dağılmasıyla yaşanan anayasacılık hareketleri için bkz: Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku, Ankara, 2007.

³¹ Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 8.

³² Stephen Breyer, "Our Democratic Constitution," *NYUL Rev.* 77, no. 2 (Mayıs 2002): 245.

önemli kavramlardır. Demokratik anayasaların var olduğu gerçeğinin yanında, anti demokratik anayasaların varlığı da hala mevcudiyetlerini korumaktadır.³³

Söz konusu kavramların ilişkisi anayasaların ihtiva ettiği ilkeler temelinde de görülmektedir. Bu ilişkilerde en belirleyici faktör anayasa yapımının demokratik ilkelere ne kadar uyduğu ve katılımcı bir anayasa yapmanın ne kadar mümkün olup olmadığı ile ilgilidir.³⁴

Bununla birlikte anayasa ve demokrasinin birlikte olamayacağı ve bir çatışmanın olduğunu ifade eden görüşler de bulunmaktadır. Demokrasi açısından iyi bir devlet yönetimi nasıl olmalıdır sorusu önemli bir sorundur. Schmidt'e göre; ilk çağlarda demokrasi, çoğunluğun basiretsiz ve istikrarsız egemenliği olarak kabul görmüştür.³⁵

Platon demokrasiyi, “eşit olmayanı eşit yapan eğitimsiz halk yığınlarının yönetime egemen olduğu bir anarşidir” şeklinde ifade etmektedir. Aristo ise, saf bir demokratik sistemde yöneticilerin asla genel çıkarlara uygun hareket edemeyeceklerini söylemektedir. Ayrıca, temel erdem olarak kabul ettiği ölçülülük ilkesinin, yönetim alanında ancak demokrasi ve oligarşinin birleşmesinden meydana gelecek olan bir anayasa ile mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.³⁶

Holden ise demokrasiyi “diktatörlükten ayıran şeyin, halkın kararlar alma yetisi ve bu konuda yetkisinin olması” olarak tanımlamaktadır. Halk belli siyasi karar alma noktalarında ya doğrudan yahut temsilcileri aracılığıyla kararlar alabilme yetkisine ve yetisine sahip olmalıdır. Siyaset ve anayasa doktrininde; teorik bir tartışma konusu olan anayasacılık ve demokrasi arasında var olagelen bir çatışma olduğu; bu bağlamda, anayasacılığın demokratik bir yapısının olmadığı tezi ileri sürülmektedir.³⁷

Demokrasi açısından, ülkelerin sahip oldukları hukuk geçmişleri ve anayasa yapım tekniklerinde farklı anlayışlar bulunmaktadır. Örneğin Amerika'da ve

³³ Brian E. Butler, *The Democratic Constitution: Experimentalism and Interpretation* (London: University of Chicago Press, 2017), 17.

³⁴ Neal Devins ve Louis Fisher, *The Democratic Constitution* (New York: Oxford University Press, 2015), 45.

³⁵ Manfred G. Schmidt, *Political Institutions in the Federal Republic of Germany* (New York: Oxford University Press, 2003), 98.

³⁶ Manfred J.Holler, “An Introduction to the Analysis of Power, Voting, and Voting Power,” *Power, Voting, and Voting Power* içinde, (Würzburg: Physica-Verlag, 1981), 15-16.

³⁷ Robert A. Dahl, *How Democratic is the American Constitution?* (New Haven: Yale University Press, 2003), 155.

İngiltere’de anayasa, halkın çoğunluğunun yetkilerini ve mutlak özgürlüklerini sınırlandıran bir düzen olarak algılanmaktadır. Bu, temelde anayasacılık tarihinin bu ülkeler açısından demokratik yollarla başlamaktan çok aristokratik yapıda bir başlangıca sahip olmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu anlayış neticesinde, bu ülkelerde anayasacılık anlam olarak çoğunluğun gücünün sınırlandırılması şeklinde algılanmıştır.³⁸

Söz konusu örnekler çerçevesinde demokrasi; devletin kaynağı, egemenlik anlayışı ve bu egemenlik-devlet-katılım arasındaki genişletici dengeyle ilgilenirken; anayasacılık; devlet iktidarı ve çoğunluğun sınırlandırılması ilkelerini ortaya koymuştur. Bu aynı zamanda iki modelin birbirini geçersiz hale getirmesi sonucunu oraya çıkarmıştır.

Demokrasi ve anayasacılık ilişkisinde önemli ayırım, demokrasi tanımında farklı yorumlamalar ve tanımlar yapılmasına rağmen, demokrasinin olduğu bir anayasal sistemde fikir birliğine varabilmedir. Ayrıca demokratik olmayan yönetim biçimleri olan totalitarizm, otoriterizm, mutlakiyet, diktatörlük ve otokrasi, demokratik siyasal yönetimin var olduğu toplumlarda aynı anda var olamazlar. Seçimle beraber genel oyun ve rekabetçi bir seçim sürecinin var olmadığı bir yönetim de tam olarak demokrasi sayılamaz.³⁹

Demokrasi, siyasi bir topluluğun varlığını ima eder. Siyasi topluluğun (“ulus-devlet” teorisinde ifade edildiği gibi) kültürel veya dilsel olarak homojen bir topluluk anlamında bir “ulus” olması gerekmez. Bununla birlikte ülkedeki çeşitli grupların birlikte yaşamayı kabul ettiklerini ima eder. Sömürgeci toplumlarda ise bu durum farklı grupların zorla bir araya getirilmesi şeklinde olur. Sömürge devletinin meşruiyetinin eksik olmasının nedenlerinden biri, tam olarak onun kurulduğu ve inşa edildiği rıza dışı temeldir.⁴⁰

³⁸ Robert A. Goldwin ve William A. Schambra, *How Democratic is the Constitution?* (Washington: American Enterprise, 1980), 68.

³⁹ Martin Edelman, *Democratic Theories and the Constitution* (Albany: State University of New York Press, 1984), 187.

⁴⁰ Stephen Breyer, *Active Liberty: Interpreting a Democratic Constitution* (New York: Knopf Doubleday Publishing, 2008), 254.

Siyasi topluluğun oluşturulması, anayasal koşullar üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olacaktır. Tarihsel olarak, tüm devletlerin konsolidasyonu ve entegrasyonu için bir miktar güç kullanılmıştır (bir araya gelerek ve çeşitli ulusal ideolojiler altında ortak bir aidiyet duygusu geliştiren organik bir topluluk süreci olsa da). Bugün, özellikle çok fazla etnik gruptan oluşan ülkelerde, zorlamanın verimsiz olabileceği de unutulmamalıdır- siyasi bir topluluk yaratma veya sürdürme yeteneği son derece sınırlı olduğundan bu görev müzakere yoluyla yerine getirilmelidir. Bununla birlikte, grupların bir araya geldiği temel, hem değerler (ortak kamusal alanın kapsamı ve yönelimi dâhil) hem de karar alma kuralları bağlamında, her bakımdan demokrasiyle uyumlu olmayabilir.⁴¹ İkinci görev, devlet iktidarının tahsisi ve kullanımı için kurallar oluşturmak veya reform yapmaktır. Bu kurallar üzerindeki tartışmalar, çatışma ve istikrarsızlığın sebebi olmuştur. Yeni anayasa sistemi, daha önce savaştan grupların kaygılarına karşı duyarlı olmakla birlikte, aynı zamanda anayasa müzakereleri üzerinde çok az etkisi olabilecek sıradan insanların veya toplulukların endişelerine ve isteklerine dikkat etmelidir.⁴²

Tarihsel olarak, siyasi toplumun oluşum süreci demokrasinin kurulmasından önce gelir. Bugün, birçok ülkede anayasalar bu iki görevi eş zamanlı olarak yerine getirmek zorundadır. Bu iki görev arasında ciddi gerilimler olabileceğinden, anayasanın demokrasinin kurulmasındaki rolü son derece karmaşık ve zordur.⁴³ Anayasa, temel yasa olarak eyalet yasalarının ve politikalarının yürütülmesi gereken çerçeveyi sunmaktadır. Ayrıca anayasaların rolü, açıkça anlaşılan ve değerlendirilen prosedürlere uygun olarak öngörülen kurumlar aracılığıyla siyasetin ifadesini kanalize edip kaçınılmaz olarak ortaya çıkan farklılıkların ve uyuşmazlıkların çözümlenmesini kolaylaştırarak siyasi sistemin sorunsuz bir şekilde işlemesini sağlamaktır. Devletin ve özelin yasallığı normlara göre belirlenir. Bir anayasa aynı zamanda kutsallaştırmak istediği değerleri aşılıyarak ideolojik bir rol oynar.⁴⁴

⁴¹ John Erik Fossum ve Agustín José Menéndez, *The Constitution's Gift: A Constitutional Theory for a Democratic European Union* (New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2011), 254.

⁴² Robert Post ve Reva Siegel, "Democratic Constitutionalism," *The Constitution in 2020* içinde, düzenleyen Jack M. Balkin ve Reva B. Siegel (New York: Oxford University Press, 2009), 25-36.

⁴³ Robert C. Post, "Democratic Constitutionalism and Cultural Heterogeneity," *Austl. J. Leg. Phil.* 25. no.1 (2000): 185.

⁴⁴ Post ve Siegel, "Democratic Constitutionalism," 25-36.

Daha spesifik olarak, anayasa demokrasiye Şu yollarla katkıda bulunur:

- a) Siyasi ortak değerleri ve kimlikleri onaylamak;
- b) Topluluğun üyeliğini belirlemek için kurallar öngörmek;
- c) Meşru amaçlarla ve devletin tekelleşmesi yoluyla güç kullanımının engellenmesini sağlamak;
- d) Devlet iktidarının hangi yollarla ve hangi kurumlarla kullanılacağına karar vermek;
- e) Vatandaşların özellikle seçimler ve diğer sosyal eylem biçimleri yoluyla devlet işlerine katılmasını sağlamak;
- f) Hakların korunması (vatandaşların güçlendirilmesi ve devlet eylemlerinin sınırlandırılması);
- g) Hükümette barışçıl değişiklikler için kurallar oluşturmak;
- h) Hukuk sistemi yoluyla devlet eyleminin öngörülebilirliğinin ve özel işlemlerin güvenliğinin sağlanması;
- i) Anlaşmazlıkların çözümü için prosedürler oluşturmak ve
- j) Bu temel düzenlemelerin değiştirilmesi için açık ve uzlaşmacı prosedürler sağlamak.

İnsan hakları, çağdaş anayasalarda özellikle anayasanın harekete geçirilmesi ve geliştirilmesi için büyük önem arz etmektedir. İnsanlara hem çıkarları örgütleme ve toplama alanı hem de devlet kurumlarına meydan okuma yetkisi vermektedir. Hakların “seferberliği” devlete değil, insanlara bağlıdır. Haklar, insanlara kendilerini korumak ve devleti belirli eylemlerde bulunmaya zorlamak için araçlar sağlar.⁴⁵

Anayasalar her zaman demokrasiyi destekleme ya da pekiştirme işlevi görmemiştir. Gerçekten de tarihsel olarak, anayasalar daha sık tahakküm veya baskı aracı olmuştur. Bu tür anayasalar (sömürge anayasaları veya modern diktatörlükler), güç yapılarını yansıtırken etkili olabilir ve ihlal edilmeleri önemli olmayabilir. Ancak, normatif gerekçeleri bulunmadığından, ahlaki zorluğa da açıktırlar. Öte yandan çağdaş demokratikleştirici anayasalar normatif değerlere sahiptir, ancak güç yapılarına daha az

⁴⁵ Andreas Kalyvas, “Hegemonic Sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the Constituent Prince,” *Journal of Political Ideologies* 5, no. 3 (2000): 345-76.

uymaktadır. Etkinlikler büyük ölçüde belgeye, özellikle de güç sahiplerine saygı duyulmasına bağlıdır.⁴⁶

Tarihsel olarak, demokratik toplumlarda anayasalar demokrasiyi destekleyen sosyal güçleri izlemektedir. Anayasanın birincil işlevini hükümetin çerçevesini oluşturmak, sosyal hedefleri ve politikaları siyasi sürece bırakmak olarak gören güçlü bir görüş vardır.

Demokratikleşmenin tüm dünyada yayıldığı günümüzde, anayasa yapmak yeni ulusların meşruiyetini ve kabul edilebilirliğini belirlemede önemli bir faktördür.

1.1.4. Anayasa Yapımı ve Kurucu İktidar Kavramı

İbrahim Kaboğlu'na göre anayasa yapımı bir anayasanın baştan hazırlanması ve kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Yürürlükte bulunan bir anayasanın değiştirilmesi ise revizyon kavramıyla ifade edilmektedir. Bu anlamda anayasa yapımı ve anayasa değişikliği iki ayrı siyasi ve hukuki süreci beraberinde getirmektedir.⁴⁷

Bazen anayasalar yeni bir sistemin veya rejimin tercih edilmesiyle ciddi revizyon aşamalarına tabi tutulmaktadır. Bu durumda anayasal revizyon olağan dönemlerde olduğu gibi değil, sistemin değişim ve dönüşümünü ciddi şekilde etkileyecek bir özellik arz eder. Siyasi rejim veya sistemlerin dönüşümünü beraberinde getiren bu tür revizyonlar bir anlamda anayasa yapımı süreci olarak da tanımlanabilir. Bu anlamda, kurucu iktidarların temel işlevi, anayasaları en baştan yapmak ve gerektiğinde var olan anayasaların bir bölümünü değiştirebilmektir. Aynı zamanda bir kurucu iktidar anayasayı değiştirebilmek ve hatta yeniden anayasa yapmak yetkisine sahip iktidardır.⁴⁸ Mesela 1980'lerin sonlarından itibaren Sovyetler Birliği ve Birlik Cumhuriyetleri ayrıca Doğu Avrupa Ülkeleri anayasalarında yapılan değişiklikler bu kabildendir.⁴⁹

Anayasa yapımı süreçlerinden bahsederken kurucu ve kurulu iktidar kavramlarına açıklık getirmek gerekir. Ayrıca tali iktidar kavramının da bu kapsamda

⁴⁶ Jan Muller, "Carl Schmitt and the Constitution of Europe," *Cardozo L. Rev.* 21 (1999): 1777.

⁴⁷ Kabaoglu, *Anayasa Hukuku Dersleri*.

⁴⁸ Vivien Hart, "Democratic Constitution Making" (Özel Rapor, United States Institute of Peace, 2003), 18.

⁴⁹ AleskerAleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri, Doktora Tezi* (Ankara:2007).

açıklanmasında fayda vardır. Hangi usulle yapılmış olursa olsun anayasanın ilk metnini kabul eden veya yürürlükteki anayasa kaldırarak yeni bir anayasa hazırlayan iktidar asli kurucu iktidardır. Buna karşılık yürürlükteki anayasada değişiklik yapan iktidar tali veya türev iktidardır.⁵⁰

Kurulu veya kurulmuş iktidar kavramına ise şu şekilde açıklama getirilebilir. Kurucu iktidar anayasayı kabul ederek veya değiştirerek anayasal organlar oluşturur ve onları kuruluş amacı doğrultusunda yetkilerle donatır. Anayasada açıkça öngörülmediği ve izin verilmediği sürece bu yetkiler devredilemez. Kurulu iktidarlar yasama, yürütme ve yargı erkleridir. Dolayısıyla kurulu veya kurulmuş iktidar asıl kurucu iktidar tarafından anayasa ile oluşturulan kurullardır.⁵¹ Dolayısıyla, yapısı ve özellikleri itibarıyla kurucu iktidar ve kurulmuş iktidar farklı şeylerdir. Kurulmuş iktidarlar, iktidarını üzerine kurulduğu anayasadaki yetkilerden alırlar; bu yetkiler çerçevesinde hareket eder ve faaliyet gösterirler. Kurucu iktidar ise, mevcut kurulmuş iktidarın yetkilerini ve sınırlarını belirleyen anayasaları yapan iktidardır. Bir başka deyişle kurulmuş iktidarın hukuki sınırlarını tayin eden iktidardır.⁵² Doktrinde asli kurucu iktidar konusu hukukun sürekliliği ekseninde tartışılmaktadır. Asli kurucu iktidarın sınırlılığı görüşünü savunanlara göre her bir kurucu iktidar esasen bir hukuk anlayışına dayanmaktadır çünkü hukuk sürekli var olan bir olgudur. Nitekim devrim veya darbe bile hukukun değişim veya dönüşümünden başka bir şey değildir.⁵³ Kurucu iktidarın sürekli ve sınırlılığı ekseninde yapılan tartışmalarda Carl Schmitt'in görüşleri öne çıkmaktadır Schmitt kurucu gücü halkın kendi siyasi var oluşu ve siyasi birliğinin türü ve niteliği üzerinde kurucu siyasi iradesi şeklinde tanımlayarak bu iktidarın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Kurucu iktidar siyasi birliğin geçerlilik temelini oluşturan bizatihi varoluş iradesidir.
2. Kurucu iktidar tek ve bölünmez olup tüm güçlerin üzerindedir.

⁵⁰ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 22.

⁵¹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 22-3.

⁵² Andrew Arato, "Forms of Constitution Making and Theories of Democracy," *Cardozo L. Rev.* 17 (1995): 191.

⁵³ Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014), 140.

3. Kurucu iktidar anayasayı yaptıktan sonra varlığını sona erdirmes bilakis anayasanın yanında ve onun üzerinde varlığını sürdürür.⁵⁴

“Sivil süreçte, işleyen bir anayasal düzende anayasanın yenilenmesi çok sıklıkla karşılaşılan bir uygulama değildir. Bu nedenle bir anayasal düzenin devamında ortaya çıkan anayasal gereksinimlerin yine kendi içerisinde değişikliklere giderek çözüme bağlanması yöntemi esastır ve anayasalar da bu kapıları kapatmamaktadır. Ne varki kimi durumlarda artık anayasa eskimiş olabilir, halkın gözünde hiç de hatırlamak istemediği bazı şeyleri çağrıştırabilir. Böyle bir durumda halkın kendi anayasasını yenileyebilmesini mutlaka yeni bir devlet kurmasına veya devrim ve darbe gibi hukuk dışı yollara gitmeye bağlamak temelinin halk iradesinden alma demokrasi teorisiyle bağdaşmaz”.⁵⁵

Anayasa yapımı yöntemleri genellikle üç başlık altında ele alınmaktadır.

1. Otoriter yöntemler (Antidemokratik/Monokratik/Otokratik yöntemler.) Bu tür anayasa yapımı yönteminde gerek anayasanın yapımı gerekse sonraki süreçte tek bir gücün iradesi ve denetimi hakimdir. Bu süreçte halk bizzat veya temsilciler aracılığıyla anayasa yapım sürecine katılmaz otoriter yöntemlerde genellikle Ferman Yöntemi ve Misak/Pakt Yöntemi adı altında iki tür uygulama söz konusudur.⁵⁶

2. Demokratik anayasa yöntemleri. Demokratik anayasa yöntemlerinde anayasa tepeden değil, demokrasinin gereği olarak tabandan başlayarak şekillenir. Bu tür anayasa yapımında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. A) halkın doğrudan anayasa yapımı (doğrudan demokrasi yöntemi) B) kurucu referandum yöntemi (yarı doğrudan demokrasi yöntemi). Halkın doğrudan anayasa yapımı yönteminde anayasa halk tarafından bizzat, araçsız yapıp ve yine halk tarafından kabul edilmektedir. Kurucu referandum yöntemindeyse gerek anayasanın hazırlanışı gerekse kabulü halkın iradesiyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle anayasa yapımı için kurucu meclis oluşturulmaktadır. Kurucu referandum yöntemi anayasa yapımının demokrasi teorilerine en uygun yöntem oluşu genel kabul görmektedir.⁵⁷

3. Karma yol: plebisiter kuruculuk olan bu yöntem demokratik anayasa yapımının bozulmuş hali olarak da tanımlanmakta olup genellikle darbeler sonrası anayasal düzenin yeniden kurulumunda karşılaşılmaktadır. Nitekim darbeyi yapan güç kendisine demokratik meşrutiyet kazandırmak amacıyla bir demokratik illüzyon sergilemektedir. Harekete bir taraftan demokratik meşrutiyet kazandırmak adına otoriter rejime demokratik rejim süsü verilmektedir.⁵⁸

Kuşkusuz anayasalar toplumsal değişim ve dönüşümlere ayak uydurarak yenilenmek zorundadır. Bu işlevi ise türev kurucu iktidarlar gerçekleştirir. Dolayısıyla

⁵⁴Carl Schmitt, *Theorie de la constitution* (Paris: PUF, 1993), 212- 229. Naklen Ömer Anayurt, 142-143.

⁵⁵Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş*,150.

⁵⁶ Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş*, 154-7.

⁵⁷ Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş*, 159-160.

⁵⁸ Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş*,169-170.

türev kurucu iktidar asli kurucu iktidarın anayasada belirlemiş olduğu usul ve esaslara dayanarak mevcut anayasayı değiştirme gücüne ve yetkisine sahip olan iktidardır. Asil kurucu ve türev kurucu iktidarlar arasındaki farklar aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

Bir anayasa kısmen veya tamamen değiştirilebilir. Aslında anayasanın değiştirilmesi denildiğinde kısmen değişiklik akla gelmektedir. Oysa bazı anayasalar bu konuda bir maddi sınırlamaya (konu sınırlamasına) yer vermektedir ve bir bütün halinde de değiştirilebilme imkânı tanımaktadır. Aşağıda tespit edebildiğimiz örnekler tablo halinde sunulmuştur.

Bilindiği üzere, Anayasa devletin temelini ve varoluşun amacını ortaya koyan hukuki ve siyasi metinlerdir. Anayasaların var olma şekilleri ve neticesinde oluşan içerikleri, devletin siyasi rejimi hakkında bilgilendirme görevi görür. Anayasaların var olan birkaç maddesinin değiştirilmesi ve hatta bunların değiştirilme usullerinin belirtilmiş olması elbette anayasaların hukuki birer vafıdır, ancak bu hukuki yanın oluşmasını sağlayan anayasa yapıcıların yetkisi, hukuki olmaktan ziyade siyasi bir yetkidir. Temel rolleri, sürekliliği, istikrar ve yasal kesinliklere katkıları göz önüne alındığında, anayasalar genellikle diğer hukuk türlerinden daha zor olan uzun vadeli, derin köklü araçlar olarak düşünülmektedir. Anayasalar değiştirilebilmeli ve yeniden yapılabilmelidir, ancak bunlar çok kolay olmamalıdır. Ayrıca sadece dikkatli müzakere, kamu desteği ve geniş anlaşma temelinde değiştirilmelidir. Anayasanın değiştirilmesi kararı bir barış süreci içinde olmalıdır.⁵⁹

Daha önce anayasası bulunmayan (örneğin, yeni bağımsız bir devlet durumunda) veya önceki anayasanın tamamen gözden düşmüş ve terkedilmiş olduğu ülkelerde (örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya), sıfırdan yeni bir anayasa geliştirmek önemlidir. Bununla birlikte, çoğu durumda, başlangıç noktası olarak kullanılacak mevcut bir (veya önceki) anayasa vardır ve anayasal tartışma, bu metinde belirli değişiklikler yapılmasına dayanacaktır.⁶⁰

Yeni bir anayasanın kabul edilmesi ya da mevcut bir anayasanın yeniden biçimlendirilmesi, yeni bir anayasal çözüme varılması, iktidar ve muhalefet

⁵⁹Ergun Özbudun, "Anayasa Yapımında Perakendeci Yöntem," *Yeni Türkiye Dergisi* 50 (2013): 197.

⁶⁰Tevfik Gülsoy, "Anayasa Yapımı ve Türkiye'de Anayasa Arayışları," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16, no.3 (2012): 2-3.

gruplarındakiler de dâhil olmak üzere birçok grup arasında ve tarihsel olarak dezavantajlı grupların temsil edilmesi de dâhil olmak üzere çoğunluk, azınlık ve ötekileştirilmiş gruplar arasında müzakere ve tartışmalar gerektirmektedir.

1.1.5. Demokratik Anayasa Yapımının Kurucu Yöntemleri

1.1.5.1. Genel Olarak

Anayasa temel bir yasal metindir ve bir ülkenin nasıl yönetildiğine dair resmi bir çerçeve sağlar. Devletin işleyişi için kurumlar yaratır, halkın haklarını belirler ve devletin halkla olan ilişkisini ve sorumluluklarını tanımlar. Bir anayasa “yüce yasa” olarak da kabul edilir, yani tüm yasalar için bir temel teşkil eder ve diğerlerinden daha üstündür. Bu durumlarda anayasaya aykırı yasalar veya politikalar geçersiz sayılır.⁶¹ Bir anayasa, vatandaşlar arasında sosyal bir sözleşmenin oluşturulması, ulusal kimlik ve aidiyet kavramlarının şekillendirilmesi ve güçlendirilmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca toplumun kural, istek ve ortak değerlerini sembolize edebilir ve farklı grupların bir arada nasıl var olacağını etkileyebilir. Bu genellikle geniş ve çeşitli çıkarların dikkate alındığı kapsayıcı ve katılımcı bir süreç gerektirir.⁶² Bir anayasanın öncelikle bir çerçeve belge olduğunu belirtmek önemlidir. Devletin oluşumu için temel ve yol gösterici ilkeler sağlar, ancak uygulama için açık kurallar içermez. Bazı durumlarda anayasalar daha ayrıntılı yönlendirme sağlayabilir. Örneğin; 2010 Kenya Anayasası, Ulusal Meclis'teki 47 sandalyenin ve senatodaki 16 sandalyenin kadınlara ayrılmasını ve tek üyeli seçim bölgelerindeki seçimlerle doldurulmasını zorunlu kılmaktadır.⁶³

Anayasa yapım sürecinde üzerinde anlaşmaya varılacak ilk şeylerden biri, bu anayasal tartışmaların gerçekleşeceği forumun biçimi ve bileşimidir (buna genellikle 'anayasa yapıcı organ' denir). Geniş anlamda temsili bir kurucu meclis mi olacak? Yoksa bir meclis komitesi mi? Yoksa küçük bir uzman komisyonu mu? Üyeleri nasıl seçilecek? Anayasa yapıcı bir yapının, büyüklüğü ve bileşimi büyük ölçüde değişebilir. Bir komite

⁶¹Joanne Wallis, *Constitution Making during State Building* (New York: Cambridge University Press, 2014), 165.

⁶²Wallis, *Constitution Making*, 165.

⁶³Abul Fazl Huq, “Constitution-Making in Bangladesh,” *Pacific Affairs* 46, no.1 (1973): 63.

veya alt komite, atanmış bir komisyon veya yasal tasarlardan oluşan uzman bir komite gibi küçük bir grup genellikle metnin kendisinin hazırlanmasını üstlenir.⁶⁴

Anayasa taslağı hazırlanmadan veya belirli anayasa değişikliklerini müzakere etmeden önce, yeni ya da gözden geçirilmiş anayasanın bağlı kalacağı temel ilke ya da standartlar hakkında ön anlaşma yapılabilir. Mevcut bir anayasanın değiştirildiği durumlarda, bu ön anlaşma, amaçlanan anayasa değişikliğinin kapsamını ve sınırlarını belirleyecek ve böylece hem mevcut çıkarlarını korumak isteyenlere hem de reform yapmak isteyenlere belirli garantiler verecektir.⁶⁵ Anayasa İlkeleri adı verilen böyle bir standartlar grubu, kalıcı anayasa taslağı hazırlamak için ana çerçeve sağlayan kilit bir unsurdur. Anayasa taslağı, mutabık kalınan ilkelere uygunluğunu teyit etmek için yargı yoluyla bile incelenmeli ve bazı hükümlerin ilkelere aykırı olduğu tespit edilmelidir. Bu hükümler daha sonra anayasanın onaylanmasından önce anayasal ilkelere uyum sağlayacak şekilde değiştirilmektedir.

Dikkate alınması gereken diğer bir soru, halkın katılımı; sürecin hangi aşamasında ve nasıl gerçekleşecektir? Medya ve sosyal medya, anayasa hakkında bilgi yaymak, tartışmayı teşvik etmek ve görüş toplamak için mükemmel fırsat sunmaktadır. Her ne kadar kamu giriş ve katılımının (örneğin kamu duruşmaları yoluyla) dikkate alınması erken aşamalarda önerilse de anayasa taslağı hazırlayan organın nihai çalışmasından önce taslaklar masaya sürüldükten sonra kamuoyu yorumları ya da müzakereleri için de yararlı olabilir.⁶⁶

Genellikle halkın katılımının öngörüldüğü iki seçenek vardır. İlk yaklaşımın taslağının halkın girdisi ile yazılmasını içerir. Anayasa, yapıcı çalışmalarına kamuoyunun görüşlerini alarak ve toplayarak bir taslak üretmekle başlar ve daha sonra nihai taslağa gelmeden önce çeşitli aşamalarda daha fazla tartışma ve iyileştirme sürecinden geçer. Bu süreç, halkın anayasayı en baştan şekillendirmeye başlamasını ve

⁶⁴Vivien Hart, "Constitution Making and the Right to take Part in a Public Affair" *Framing the State in Times of Transition: Case Studies in Constitution Making* içinde, düzenleyen Laurel E. Miller (Washington: United States Institute of Peace Press, 2010), 22.

⁶⁵Burak Çağ, "Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği," *Yasama Dergisi* 25 (2013): 76-7.

⁶⁶Çaę, "Katılımcı Anayasa Yapımı," 77-8.

insanların ifade ettiği ihtiyaç ve arzuların etkisini potansiyel olarak en üst düzeye çıkmasını sağlar.⁶⁷

İkinci senaryoda, anayasa organı ilk taslağı tek taraflı olarak yazar ve ardından taslak müzakere edilmek için halka sunulur. Bu yaklaşım, toplumun sadece genel fikirler yerine somut teklifleri tartışmasına ve yorum yapmasına izin verme avantajına sahiptir.

Şunu da belirtelim ki uluslararası toplumun (arabuluculuk veya tavsiye biçiminde) anayasa oluşturma sürecine dahil edilmesi arzu edilebilir. Çünkü bu durumda uluslararası normların ve standartların uygulanabilirliği konusunda tavsiyeler gündeme gelebilir. Bu doğrultuda anayasal tarihten faydalı karşılaştırmalı deneyim sağlayabilirler. Bununla birlikte, uluslararası uzmanlar ulusal karar alma mekanizmasının yerini alamaz; nihai anayasa her zaman ilgili seçkinler ve anayasa altında çalışmak ve yaşamak zorunda kalacak nüfuslar arasında gerçek bir anlaşmayı temsil etmek zorundadır.

Yeni bir anayasa yazılırken, anayasanın kabulü veya onaylanması (anayasanın yasal olarak yürürlüğe girmesi) konusunda da anlaşmaya varılması gerekecektir. Mevcut bir anayasanın değiştirildiği durumlarda, bu süreç anayasanın değiştirici formülünde belirtilecektir. Birçok anayasa, Kurucu Meclis veya Parlamento gibi anayasa yapıcı organ tarafından kabul edilir. Fikir mutabakat ihtiyacını yansıtmak için özel bir çoğunluk gerekebilir.⁶⁸

Alternatif olarak, birçok anayasa ulusal referandum yoluyla onaylanır veya kabul edilir. Bu, insanlara yeni anayasaya doğrudan oy verme imkânı sağlar ve egemenlik ilkesini yansıtır. Bazen referandumlar, sürecin başlarında halkın katılımını sağlamak amacıyla düzenlenir. Bu durumlarda, tartışma ve taslak hazırlama süreçlerindeki temsil eksikliği ulusal oylama yoluyla halkın doğrudan girişi ile kısmen telafi edilir, çünkü referandumlar yalnızca seçmenlerin, tarafından geliştirilen bir dizi teklifi seçmesine veya aleyhine seçim yapmasına izin verir. Referandumlar çoğunlukla anayasanın bir bütün olarak kabulü sorunuyla ilgili olmakla birlikte, özellikle tartışmalı bir hükmü çözmek için de tutulabilirler. Anayasanın onaylanmasına ek olarak, genellikle

⁶⁷Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003), 52.

⁶⁸Gabriel L. Negretto, "Constitution-Making and Institutional Design. The Transformations of Presidentialism in Argentina," *European Journal of Sociology* 40, no.2 (1999): 211.

uygulanmasına da çok fazla çalışma yapılmaktadır. Anayasa hükümlerinin bazen yasalarla çıkarılması gerekir. Bu nedenle anayasa vaatlerini yerine getirmek için mevzuat çıkarılmalı veya yeni anayasanın taleplerini yansıtacak şekilde değiştirilmelidir. Bunun için bazen yeni kurumlar oluşturulur bazen de yeni yasalar altında seçimler yapılır.⁶⁹

Anayasa yapımında dikkate alınması gereken bir unsur da bu süreçten beklenen sosyal ve siyasi yarardır. Yavuz Atar'ın da belirttiği gibi;

Demokratik ülkelerde, anayasa değişme ile elde edilmek istenen yarar, anayasanın değişen sosyal, ekonomik ve siyasal şartlara uydurulması ve ortaya çıkan yeni sorunlara yeni çözümler üretilmesidir. Demokratik olmayan ülkelerde, bir anayasanın yapılmasına gerek olup olmadığına yukarıdan karar verilir ve bu karar halka empoze edilir. Bazen anayasa yapımı büyük ölçüde, otoriter rejime sahip ülkelerde görüldüğü gibi, iyi ilişkiler kurmak için in yabancı hükümetleri ya da dış kamuoyunu etkilemek amacıyla yönelik olabilmektedir. Anayasa yapımı, bazen de totaliter ve otoriter rejimlerde iç kamuoyuna yönelik olarak, o zamana kadar uygulanan temel politikaları belli ölçüde değiştirildiğini hissettirmek ve halkın gözünde meşruluk kazanmak için yapılabilir.⁷⁰

Anayasal değişim sürecini Fas Krallığı açısından ele alırsak, iki faktörden özellikle bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi, sömürge idaresine son verilerek yeni bağımsız devletin meydana gelmesi. İkincisi ise toplumsal değişim ihtiyacından ileri gelen anayasa yapımı sürecine gidilmesi. Birinci bölümde bahsi geçen Fransız ve İtalyan sömürgesinden kurtulan Fas Krallığı, meşruti monarşi modeline dayalı yeni bir devlet kurmuştur. Bağımsızlığa kavuştuktan sonra ülkede yaşanan siyasi ve toplumsal dönüşümlerin ekişiyle yeni anayasa yapımı süreçleri yaşanmıştır. 2011 yılında gerçekleşen anayasa yapımını etkileyen faktörler ise hem iç hem dış kaynaklı olmuştur. 20 Şubat 2011'de Tunus ve Mısır'dan başlayan ve literatüre "Arap Baharı" olarak giren istikrarsızlık dalgasının Fas'ın yüzden fazla şehrine yayılması yeni bir anayasa yapma ihtiyacını doğurmuştur.

Demokratik anayasa yapımında asli kurucu iktidar, tek kişinin iradesiyle değil; milletin seçim yoluyla kurucu iktidar haline getirdiği bir kurum tarafından yahut halkın bizatihi kendisi tarafından kullanılmaktadır.

⁶⁹Arato Andrew, *Civil Society, Constitution, and Legitimacy* (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), 68.

⁷⁰ Yavuz Atar, *Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı* (Konya: Mimoza Yayınları,2000),154-5.

Demokratik anayasa yapımı asli kurucu iktidar olarak halkı görmektedir. Asli kurucu iktidarın hukuk düzeninin ortadan kalktığı durumlarda ortaya çıkabileceğine dair var olan görüşün aksine Özbudun, halkın kendisi demokratik bir anayasa yapımında asli kurucu iktidar görevini her zaman görebileceğini,⁷¹ dolayısıyla ortaya çıkması hallerini hukuk düzeninde bir boşluk, kopma anına dayandırmanın demokratik ilkelerle ve demokrasi kavramıyla örtüşmediğini belirtmektedir.⁷²

Demokratik anayasa yapım usullerinin uygulanması demokratik bir anayasa yapımı açısından çok nemlidir. Demokratik olmayan bir yöntemle hazırlanan anayasalar içerik nasıl olursa olsun, genel olarak demokratik anayasa olarak kabul görmemektedirler. Demokratik bir anayasa yapımında asli unsur halkın sürece katılımıdır.⁷³ Aksi halde ortaya demokratik bir anayasanın çıktığı olarak ortaya konması mümkün değildir. Bu yapıdaki asli kurucu iktidar ile yapılan anayasalar, halkın katılımı, Kurucu Meclis sistemi, referandum (halk oylaması) gibi kurucu yöntemlerle mümkün olmaktadır.

1.1.5.2.Kurucu Yöntemler

Kurucu Meclis: Günümüzde demokratik anayasa yapımı ve süreci hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Demokratik anayasa yapımında “halk” ve sürece katılımının sağlanması gerekliliği, ortaya Kurucu Meclis olgusunu çıkarmıştır. Bu yöntem halen uygulamada en çok başvurulan yöntemlerden birisidir.⁷⁴ Kurucu Meclis yoluyla anayasa yapımında, halkın anayasa yapımına demokratik usullerle katılımının sağlanması için bir meclis oluşturulur. Bu meclisin görevi sadece anayasa yapmaktır. Anayasa yapmak amacıyla olan bu meclis aynı zamanda hazırlanan metnin anayasa olarak onayına da yetkilidir.⁷⁵ Anayasa yapımında kurucu bir meclise ihtiyaç olması,

⁷¹ Ergun Özbudun, “Anayasa Yapımında Yöntem Sorunları,” *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, no.1 (2012):111-2.s

⁷²Chantal Mouffe, “Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy,” *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 10, no.1 (1997): 21-33.

⁷³Jack M. Balkin, “The Constitution of Status,” *Yale LJ* 106 (1996): 2313.

⁷⁴Alison L. Young, *Democratic Dialogue and the Constitution* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 77.

⁷⁵Ahmet Nohutçu ve Mücahit Bektaş, "Yeni Anayasa Tartışmaları Etrafında Kurucu İktidar, Kurucu Meclis ve Referandum Kavramlarının Analizi," *Siyasal Bilimler Dergisi* 5, no.1 (2017): 8-9.

“egemenliğin ve iktidarın sahibi halktır” düsturundan kaynaklanmaktadır. Demokratik bir meclis tarafından halkın anayasa yapım sürecine dâhil olması iki farklı biçimde mümkün olabilir. İlk durumda halk sadece anayasa yapması için bir meclisi göreve getirirken, diğer halde mevcut olan yasama meclisi aynı zamanda anayasa yapmak işlevini de beraberinde yerine getirecektir.⁷⁶

Demokratik usullerle bir anayasa hazırlamak için halk tarafından seçilen Kurucu Meclis, kimi olağanüstü hallerde, demokratik olmayan bir şekilde, fiili olarak iktidarı elinde bulunduranların eline geçebilmektedir. Dolayısıyla her zaman Kurucu Meclis’in varlığı bizi demokratik bir anayasa yapımı sonucuna ulaştırmaz.⁷⁷

Kurucu Meclis’in, yukarıda belirttiğimiz gibi, sadece halkın temsil edildiği bir meclis olarak var olması demokratiklik olgusunun sağlanması adına yeterli değildir. Kurucu Meclis’in oluşma şekli kadar çalışma ortamının ve prensiplerinin de demokratik ilkelere uygunluk göstermesi gerekmektedir. Belli aralıklarla seçimlerin yenilenmesi, çalışmaların şeffaf yapılması, halkın katılımcılık prensibi gereği çalışmalara müdahil olabilmesi genel olarak bu Kurucu Meclis’in demokratikliği için önemli argümanlardır.⁷⁸

Anayasa yapımında halkın sürece katılımı anlamında Kurucu Meclis’in yöneteceği sürecin aleni olmamasının birtakım zararları olabilir. Örneğin, 1787 ABD Anayasasını hazırlayan Kurucu Meclis çalışmalarını gizlilik içinde yürüterek paylaşımda bulunmadığı için o dönem meclis üyeleri hakkında ekonomik anlamda çıkar sağladıklarına yönelik iddialar ortaya atılmıştır.⁷⁹

Anayasa yapımı son derece ciddi ve içerik itibariye bir devletin tüm organlarını belirleyen bir yapıda hem hukuki hem siyasi bir belge olduğu için, Kurucu Meclis’in şaibe yaratacak veya yaratma ihtimali yüksek birtakım uygulamalardan kaçınması gerekmektedir. Kurucu meclisler kurulma aşamasında yüklendikleri misyona göre

⁷⁶Gordon S.Wood, "How Democratic is the Constitution?," *The New York Review of Books* 23 (2006): 25-7.

⁷⁷Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifaktan Günümüze* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), 36.

⁷⁸Gregory Schaaf, "From the Great Law of Peace to the Constitution of the United States: A Revision of America's Democratic Roots," *American Indian Law Review* 14, no.2 (1988): 323-331.

⁷⁹Stephen Hanson, "Defining Democratic Consolidation," *Postcommunism and the Theory of Democracy* içinde (New Jersey: Princeton University Press, 2001), 114-40.

doktrinde ikili bir ayrıma tabi tutulmuşlardır. Anayasa yapmak için seçimle işbaşına gelen Kurucu Meclis aynı zamanda bu süreç boyunca olağan yasama görevlerini de yapıyorsa “Fransız Usulü Kurucu Meclis” diye adlandırılır. Sadece anayasa yapmak için halk tarafından seçilen ve olağan yasama faaliyetlerini yerine getirme görevi ve yetkisi olmayan meclisler ise “Amerikan Tipi Kurucu Meclis” olarak adlandırılır.⁸⁰

Kurucu iktidarların anayasa yapış biçimleri, bağlı oldukları devletlerin gerek tarihsel gerek sosyolojik gerekse de eski siyasi tecrübelerinin sonucunda farklılıklar gösterebilir. Anayasa yapımının demokratik yahut otokratik yöntem olup olmadığını anlamak için, o anayasayı ortaya koyan anayasa yapıcılarının iradesine bakılır. Anayasanın yapımında halkın iradesi anayasa yapımına katılımcı bir şekilde yansıyor, demokratik bir anayasa yapım usulünün varlığını kabul etmek gerekir. Aksi halde, otoriter bir iradenin ortaya koyduğu ve halkın yapım sürecinde söz sahibi olmadığı, sonrasında halk oylamasına tabi tutularak yahut buna bile gerek duyulmadan anayasa yürürlüğe konuyorsa, o zaman otokratik bir anayasa yapımı vardır.

Demokratik genel ve eşit oy hakkı ilkelerine uygun olarak seçilen bir anayasa meclisi, sadece yeni bir anayasanın kurulması amacıyla görevlendirilebilir. Demokratik devletlerde, anayasa yapma gücünün konusu olarak halk, egemen yetkisinin bir kısmını yeni bir anayasa yapmak üzere Kurucu Meclise devredebilir.⁸¹

Benzer şekilde, önceden var olan anayasanın devrimci bir şekilde ortadan kaldırılmasından sonra, böyle bir meclis toplanabilir ve yeni bir anayasanın ilanına kadar gerekli önlemleri alma yetkisine sahip olabilir. Kurucu Meclis, anayasa yapma gücünün ne öznesi ne de taşıyıcısıdır; daha ziyade halkın delegesidir. Bununla birlikte, halkın anayasa yapıcı gücünü kullanmasında, Kurucu Meclis sınırsız haklara sahiptir.⁸²

Kurucu Meclis’in ortaya çıkmasının bir diğer sebebi de revizyon görevini üstlenecek meşru bir kurumun olmaması durumudur. Bazı ülkelerde -devletin çöktüğü Kamboçya ya da kendine ait kurumu olmayan bağımsızlığını ilan eden Doğu Timur gibi- hiçbir kurum yokken bazılarında -iki ya da daha fazla bağımsız eyaletin birleşmesi veya

⁸⁰Paul T.Hill ve Ashley E. Jochim, *A Democratic Constitution for Public Education* (University of Chicago Press, 2014), 345.

⁸¹ Schmitt, *Constitutional Theory*, 132.

⁸² Schmitt, *Constitutional Theory*, 132.

federasyon oluşturması gibi- anayasa yapımına hizmet eden kurumlar yoktur. Bu durumda kurulacak olan federasyonun anayasa kabulüne ilişkin ortak yetkili bir kurumu olmayacaktır. Öyleyse federal bir anayasa kabul etmek için birleşen eyaletlerin yasama organları tarafından verilen yetki kapsamında bir kurucu meclisin kurulması gereklidir. Kurucu Meclis genellikle eski rejimin yeni bir sisteme yer açmak için kasıtlı olarak yok edildiği devrimci bağlamda kullanılır.⁸³

Ne var ki modern devletler anayasa değişiklikleri için Kurucu Meclis yöntemine nadiren başvurur. Politik kararlarda Kurucu Meclise danışılsa dahi bu durum, partilerin boyunduruğunda geçici bir şekilde olur. Ayrıca bazı ülkelerde kurucu meclisler demokratik ilkelerin ihlali ile ortaya çıkmıştır. Yani bu meclisler seçimle değil de yukarıdan atanarak oluşturulmuştur. Dolayısıyla temsilci değildirler. Parla'ya göre korporatif olan kurucu meclislerin örneklerine özellikle Latin Amerika'da rastlamak mümkündür.⁸⁴

Dolayısıyla her zaman Kurucu Meclis'in varlığı bizi demokratik bir anayasa yapımına ulaştırmaz. Türkiye örneğini verecek olursak, gerek 1961 Anayasası gerekse de 1982 Anayasasının yapım sürecinde var olan kurucu meclisler halkın kendi iradeleri sonucu oluşmamışlardır.⁸⁵

Kurucu Referandum: Kurucu Referandum (Halk Oylaması) yönteminde, Kurucu Meclis usulünde olduğu gibi bir meclis oluşturulmasına gerek yoktur. Var olan meclis anayasa hazırlamak için yeterlidir. Sadece hazırlanan anayasa metninin yürürlüğe girme aşamasında halka danışılarak metnin anayasallaşması sağlanmaktadır.⁸⁶

Kısaca referandum, bir yasama işlemi hakkında halkın onayını almak için halkoyuna başvurma yöntemidir. Asıl amaç ise yapılmak istenen anayasanın meşruluğunu halkın onayını alarak sağlamaktır. Referandum ile, halkın doğrudan demokrasilerde var olan egemenliğini aracısız bir şekilde kullanmasına yaklaşıldığı söylenebilir. Yarı temsili demokrasilerde de uygulama alanı bulan referandum doktrinde

⁸³ Yash Ghai, "The Role of Constituent Assemblies in Constitution Making," *International Institute for Democracy and Electoral Assistance* (2012): 9.

⁸⁴ Taha Parla, "Anayasalar ve Kurucu Meclisler Üzerine Bazı Karşılaştırmalı Notlar," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 38 (2011): 215-8.

⁸⁵ Gözler, *Anayasa Hukukun Genel Teorisi*, 25.

⁸⁶ Stephen Tierney, "Constitutional Referendums: A Theoretical Enquiry," *The Modern Law Review* 72, no.3 (2009): 362.

ara bir hal olduğu için doğrudan ve temsili demokrasi kavramlarından bağımsız bir yarı doğrudan demokrasi aracı olarak tanımlanmıştır.⁸⁷

En önemli işlevi yasa yahut anayasa yapımında son söz olarak halkın onayını almaktır. Dolayısıyla demokratik bir anayasa yapımında halkın katılımcılığını sağlamak adına önemli bir araçtır. Kurucu meclis, demokratik bir anayasa yapımı için oldukça önemli bir vasıttır. Bazı durumlarda anayasaya tam bir meşruluk kazandırmak arzusu ile kurucu meclisin kabulünden sonra anayasayı bir de halkoyuna sunmak gereksinimi ortaya çıkabilir.

Halka sormak usulüyle, meşruluk kazandırılmaya çalışılan anayasa, şüphesiz demokratik bir usulle hazırlanmış anayasa olarak kabul görecektir. Demokratik yollarla hazırlanmamış bir Kurucu Meclis içinde anayasa hazırlığından sonra onay safhasında halk oyunu almak oldukça önemlidir. Çünkü bu aşama ile beraber anti demokratik olarak ele aldıkları iktidarın ve hazırladıkları anayasanın meşruluğunu halka onaylatarak güvence altına almak istemektedirler. Darbe dönemleri sonucunda hazırlanan anayasaların genelde halkoyu ile yürürlüğe girmesi bu durumun en önemli sonucudur.

Anayasa yapımında başvuru olan referandum yöntemi, sadece anayasa onayı için halka gidildiğinde, “anayasal referandum” yahut “anayasa referandumu” olarak adlandırılır. Halk, bu araç ile gerçek anlamda egemenliğini kullanmış olur. Eğer adil ve sağlıklı bir referandum süreci gerçekleştirilirse, halkın onayı ile anayasanın yürürlüğe girmesi sağlanır veya reddedilir. Bu usul halk egemenliğine dayalı bir anlayışa sahiptir. Kurucu Meclis ve referandum sisteminde ise hem kurucu meclisin hem de referandumun olduğu bir anayasa yapımından bahsederiz.⁸⁸

Halkın sadece anayasa yapmak için oluşturduğu bir meclis tarafından oluşturulan anayasa metni, kurucu meclis tarafından onay aşamasında halka sorulur ve halk kendi anayasasını kendisi onaylar. Referandum yoluyla halka sormanın, anayasal açıdan ve anayasa yapan iradenin ortaya konması açısından da son derece önemli bir yanı vardır. Friedrich’e göre, anayasanın halk tarafından onaylanması, insana olan güvenle ilgidir. Buna göre, halka bu hakkı vermek açıkça asli kurucu iktidar olarak halkı görmek anlamına gelmektedir. Referandum kavramını plebisit uygulaması ile karıştırmamak

⁸⁷Tierney, “Constitutional Referendums,” 363-4.

⁸⁸Tierney, “Constitutional Referendums,” 364.

gerekir. Plebisit tıpkı referandumda olduğu gibi belirli bir konuda halkın onayına başvurmak şeklinde gerçekleştirilir.⁸⁹ Fakat bu yöntem, zamanla demokrasi karşıtı yönetimlerce uygulama alanı bulan ve bu yüzden demokratik bir yöntem olan referandumdan uzaklaşan bir araçtır. Günümüz siyasi sisteminde anlam olarak anti demokratik bir halk oylaması olarak tanımlanan plebisit, sadece var olan gündem halka dayatma ile onaylatılarak, gerçekleştirilmek istenen anti demokratik amacın meşruluğunun sağlanmasının istenmesidir.⁹⁰

1.2. Demokrasiye Geçiş Süreçlerinde Anayasa Yapımı ve Mutabakat

1.2.1. Genel Olarak

Anayasacılık hareketi, daha çok liberal düşünce ekseninde geliştirilmiş, doğal hukuk ve toplumsal sözleşme teorilerinden etkilenecek ortaya konmuş olan bir düşüncedir. Bu düşünce, insan hakları anlamında ve devlet halk ilişkilerini modern zamanlarda belirleyen olaylar olan İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri ile daha da gelişmiştir. Günümüz demokrasi anlayışında, halkın yetkili ve etkili olduğu siyasi yapılara demokratik sistem denilmektedir. Günümüzde devlet iktidarının bireyin lehine sınırlandırılması anayasacılığın en önemli işlevi olarak görülmektedir.⁹¹ Mustafa Erdoğan'a göre, demokratik anayasacılığın hedefi demokratik çoğunluğa dayanan siyasi iktidarı bürokrasi eliyle sınırlamak değil, iktidara insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi normatif sınırlar getirmektir. Anayasalar, devletlerin siyasi rejimlerini ve ideolojilerini gösteren siyasi belgeler oldukları kadar, devlet aygıtının ve rejiminin nasıl işleyeceğini de gösterirler. Dolayısıyla nitelikleri itibariyle siyasi birer hukuk belgeleridir.⁹²

Demokratik rejimler de birer devlet rejimi olarak, anayasalarda yer alan hükümler çerçevesinde işlerlik kazanacaklardır. Demokratik rejimlerde, devlet karşısında bireyi koruyucu mekanizmaları getiren bu anayasalar, aynı zamanda devleti ve vatandaşları ilgilendiren konularda karar alacak kurumları, bunların tayinini, alınacak

⁸⁹Carl J. Friedrich, "Rebuilding the German Constitution, I." *American Political Science Review* 43, no.3 (1949): 461-482.

⁹⁰Friedrich, "Rebuilding the German Constitution," 461-482.

⁹¹Andrew, *Civil Society*, 68-9.

⁹²Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*,112.

kararların sınırını, usulünü ve ilkelerini düzenler. Anayasa ile demokratik rejimler arasında bu denli önemli bütünleyici bir etki söz konusudur.⁹³

Demokrasi, meşru bir anayasanın önemli bir özelliğidir ve anayasanın oluşturulması sırasında toplumsal çatışmayı yönetmek için ihtiyaç duyulan bir sistem olarak öne çıkmaktadır. Demokrasi, asgari düzeyde hükümetler arası karar alma sürecine katılım yoluyla vatandaşlar arasındaki eşitliği ve yönetişime etkin katılımlarını birleştirir. Değişimin itici güçleri ile kurumsal çıkarları arasındaki etkileşimler demokratikleşmeyi etkiler. Bu kapsamda anayasa yapımı demokratikleşme süreci ile yakından ilişkilidir.

1.2.2. Demokratikleşme ve Mutabakat

Anayasa yapımı ve değişiminin temel dinamikleri açısından demokratikleşme ve mutabakat süreci önemli bir yere sahiptir. Demokratikleşme kavramı geçiş, mutabakat ve kurumsallaşma kavramlarını içerisinde barındırmaktadır. Bu kavramlar, farklı anlamlara sahip olmalarına rağmen, biri biriyle yakından ilişkilidir. Genel olarak demokratikleşme, demokratik olmayan bir politik sistemin hesap verebilmesini ve temsili hükümete dönüşümünü ifade eder. İlk aşaması demokratik olmayan rejimin çöküşünü içerir. İkinci safhası ise, demokratik düzen unsurlarının kurulmasıdır. Üçüncü aşamada, demokrasi daha da geliştirilir ve sağlamlaştırılır.⁹⁴

Ayrıca, demokratikleşme, demokratik bir yönde hareket eden politik değişimler anlamına gelir. Bu tür bir hareketin karakteri, daha az hesap verilebilir olandan daha fazla hesap verilebilir hükümete veya daha az rekabetçi (ya da olmayan) seçimlerden serbest ve adil rekabetçi seçimlere geçiştir. Geçiş dönemi ile birlikte demokratik yapılar rutinleşir ve siyasi elitler davranışlarını liberal demokratik normlara uyarlar ve ayrıca anayasa süreci başlar. Siyasi aktörlerin motivasyonları, tercihleri ve hesaplamaları bu aşamada büyük öneme sahiptir ve değişiklikler hızlı veya yavaş gerçekleşebilir. Süre ne

⁹³Andrew, *Civil Society*, 68-9.

⁹⁴Stephen Haggard ve Robert Kaufman, "The Political Economy of Democratic Transitions" *Transitions to Democracy içinde*, düzenleyen Lisa Anderson (New York: Columbia University Press, 1999), 72.

olursa olsun, geçiş genellikle önde gelen siyasi oyuncular arasındaki etkileşimlere odaklanan bir süreç yaratır veya değişimin dinamiğini hızlandırır.

Demokratik geçiş, farklı siyaset bilimciler tarafından çeşitli şekillerde tartışılmıştır. 1970’te yayınlanan “Demokrasiye Geçiş” adlı makalesinde Rustow, demokratik mutabakata giden yolun tüm demokratik ülkelerde aynı olduğunu vurgulamıştır. Siyasi liderlerin demokrasiyi teşvik etmesi ve demokratik kurallara uymayı kabul etmeleri şartıyla demokrasinin önündeki engellerin aşılabileceğini savunmuş olup bahsi geçen makalesinde ayrıntılı olarak açıklamıştır.⁹⁵ Model, ulusal birliğin oluşması ile başlar. Rustow’a göre, ulusal birlik “vatandaşların büyük çoğunluğunun bir siyasi topluluğa ait olduğuna dair şüphe ya da çekincelerinin olmadığı” görülmesidir. Ulusal birlik ile, demokrasiye geçişte ilk aşama “Hazırlık Aşaması”dır. Burada en önemli olgu Rustow’un uzun ve sonuçsuz bir siyasi mücadele olarak adlandırdığı durumdur.⁹⁶ Bazı bireysel gruplar ve sınıflar demokratik olmayan yöneticilere karşı muhalefet yapar. Söz konusu gruplar açısından temel düşünce demokrasi olmayabilir. Bu tepkiler başka bir son ürüne ya da yan ürüne bir araç olabilir ya da daha eşit toplum, daha iyi bir varlık dağılımı, hak ve özgürlüklerin yayılması ve benzeri gibi diğer amaçlara yönelik bir mücadele olabilir.⁹⁷ Grupların yöneticilere yönelik mücadelesinin ardındaki bileşimi ülkeden ülkeye ve zaman açısından değişmektedir. Rustow’un belirttiği gibi, “Mevcut iki demokrasinin hiçbiri aynı konular üzerinde aynı güçler ve aynı kurumsal sonuçlarla mücadele etmemiştir.”

Rustow’a göre ikinci aşama, “siyasi liderlerin demokratik prosedürün bazı önemli yönlerini kurumsallaştırması konusunda kasıtlı bir kararın verildiği “Karar Aşaması”dır. Hazırlık aşaması ve karar aşaması birbiri ile örtüşebildiği gibi karar aşaması birkaç alt aşamaya da ayrılabilir. İngiltere, bu tür artan demokratikleşme örneği olarak alınabilir. 1688’in uzlaşması demokratikleşme sürecini başlatmış ve kadınlara oy hakkı tanınması ile 1928’de tamamlanmıştır.⁹⁸

⁹⁵Haggard ve Kaufman, “The Political Economy,” 73-4.

⁹⁶Dankwart A. Rustow, “Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model,” *Comparative Politics* 2, no.3 (Nisan, 1970): 351-3.

⁹⁷Lisa Anderson, “Introduction,” *Transitions to Democracy* içinde, (New York: Columbia University Press,1999):10.

⁹⁸ Anderson, “Introduction,” 10.

Karar aşamasından sonra “Alışkanlık Aşaması” başlar. “Alışkanlık Aşaması”nda üç çeşit süreç gerçekleşir. Birincisi hem politikacıların hem de vatandaşların, demokrasiye dayalı yeni kurallara olan inancı belli sorunların başarılı bir şekilde çözülmesi ile gelişir. İkincisi, demokratik tekniklerle ilgili deneyim, politikacıların demokratik uygulamalara olan inancını artıracaktır. Üçüncüsü, politikacıların ülke genelindeki kitle seçmenlerine bağlayan parti örgütlenmesi etkili bağlantılarının kurulmasıyla yeni yapıya sıkı sıkıya bağlanacaktır.⁹⁹

Samuel Huntington'a göre, demokrasiye geçişte üç geçiş dalgası yaşanmıştır. İlk demokratikleşme dalgası 1820'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde oy kullanmanın genişletilmesiyle başlamış ve 1926 yılında 29 ülkenin demokrasiye geçişi ile devam etmiştir. Ters dalga 1920'lerde Mussolini'nin iktidara gelmesi ile başlamış ve 1942'ye kadar devam etmiş. Bu dalganın etkisiyle demokratik devletleri 12'ye indiren ilk ters dalga meydana geldi. İkinci büyük dalga İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1962'de Müttefik güçlerin zaferiyle başladı. Bu dönemde 36 ülke demokratikleşti.¹⁰⁰

İkinci ters dalga (1960-75) demokratik ülke sayısını 30'a düşürmüştür. Üçüncü dalga II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından gelmiş ve savaştan önce demokratik olan pek çok ülke, önceki durumlarına dönmüştür. Nazizm ve Faşizmin yenilgisinden sonra Batı Cenevre ve İtalya'da yeni demokrasiler kurulmuştur. Bu sefer, değişim süreci, Asya ve Afrika'daki sömürgecilikle ve Gana, Nijerya, Banna, Hindistan, Endonezya ve Malezya yoluyla Avrupa'nın çok ötesine yayılmıştır. Dördüncü demokratikleşme dalgası, 25 Nisan 1974'te Portekiz'de neredeyse kansız bir askeri darbe ile beklenmedik bir şekilde başlamış, bunu kısa bir süre sonra Yunanistan'da ve daha sonra Latin Amerika'da benzer değişiklikler izlemiştir.¹⁰¹

Lipset'e göre, önceki dalgalarla karşılaştırıldığında, dördüncü dalga kendine özgü özelliklere sahiptir. Her şeyden önce, ulaşılmada öncekilerden çok daha fazla küresel olmuştur. Dördüncü dalga, 1970'lerin ortalarında güney Avrupa'da başlamış,

⁹⁹ Anderson, “Introduction,” 10.

¹⁰⁰ Samuel P. Huntington, “Political Development and Political Decay,” *World Politics* 17, no.3 (1965): 407.

¹⁰¹ Huntington, “Political Development,” 405-11.

Latin Amerika'ya yayılmış ve 1980'lerde bazı Asya ülkelerini etkilemiştir. 1989'dan sonra Doğu Avrupa'ya geçmiştir.¹⁰²

1990'ların ortasında Tunus, Ürdün ve Kuveyt'te bazı değişiklikler olmasına rağmen, sadece Orta Doğu bu durumdan etkilenmiyor gibi görünüyordu. Küreselleşmenin bir sonucu olarak dördüncü dalga daha fazla ülkeyi etkilemiş ve bölgesel etkisinde önceki dalgalardan daha kapsamlı olmuştur. Dünyanın neredeyse eşit derecede otokratik olan bazı bölgeleri, neredeyse eşit biçimde demokratik hale gelmiştir. Latin Amerika ve Doğu Avrupa'daki değişiklikler en büyük demokratikleşme adımıydı.¹⁰³

Son olarak, dördüncü dalgadan etkilenen ülkeler geçmişte olduğundan daha az gerileme yaşamışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması bu süreci hızlandırmıştır. Aslında siyaset bilimciler arasında, demokratikleşmenin gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesinde kullanılacak kriterler de dahil olmak üzere, bu sürecin nasıl gerçekleştiği konusunda çok net bir anlaşma yoktur. Birçok ülke demokratik rejimleri benimsemiş olmalarına rağmen bu süreç askeri bir darbeyle veya otoriter bir hükümet yoluyla olmuştur.¹⁰⁴

Genel olarak, demokrasinin en az üç ulusal seçim yapıncaya kadar gerçekten kök salıp salmadığı düşünülmemektedir. Birçok uzman tarafından ortaya konan bir başka kıstas, bir siyasi partiden veya koalisyondan eski muhalefete barışçıl güç transferidir. Böyle bir geçiş kritiktir, çünkü bir ülkedeki başlıca siyasi güçlerin ihtilaflarını şiddetsiz çözüme ulaştırmaya istekli olduklarını gösterir.¹⁰⁵

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın sanayileşmiş ülkelerinde demokrasinin gelişmesi uzun zaman almıştır. Sadece Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya'da, tüm demokratik kurum ve uygulamaların sağlam bir şekilde yerine oturması bir asırdan fazla zaman almıştır. Fransa, Almanya ve İtalya demokratik rejimlerinin çöküşünü görmüşler ve bunun yerine faşist rejimler kurmuşlardır. Kuşkusuz bugün demokratikleşmenin daha hızlı gerçekleşebileceği doğrudur. Ancak, kesinlikle bir

¹⁰²Seymour Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy," *American Political Science Review* 53, no.1 (1959): 103-104.

¹⁰³Lipset, "Some Social Requisites," 103-4.

¹⁰⁴David Held, *Models of Democracy* (Stanford: Stanford University Press, 2006), 39.

¹⁰⁵Held, *Models of Democracy*, 39.

gecede kurulabilecek bir şey değildir. Demokratikleşme zaman alır, çünkü yeni kurumların gelişmesini ve bunlara yaygın bir güven duyulmasını gerektirir.¹⁰⁶

Linz ve Stephan'a göre, mutabakat sürecinin pekiştirilmesi için ön şartlar var: birincisi devletin büyümesi ve kurulması; ikincisi, geçişin tamamlanması ve üçüncüsü, devlet yöneticilerinin ülkeyi demokratik kurullarla yönetmesi. Basit bir deyişle, mutabakatın iki özelliği vardır:

- Hesap verebilen hükümet ve serbest- adil seçimler
- Medeni ve siyasi hakların yönü.

Siyasi değişim için iki genel yol vardır devrimler ve evrimsel süreç. Devrimci siyasi değişimin özellikleri, sosyal, kültürel ve ekonomik huzursuzluk, siyasi elitlerde ve devlet yasalarında hızlı değişim ile birlikte siyasi sistemin tersine çevrilmesidir. İlerici veya evrimsel yol, devrimci dönüşümün zıddıdır. Bu durum; yasalar, sosyal seçkinler, ana kültür ve ekonomi konularında kademeli bir değişim sürecidir.¹⁰⁷ Devrimci değişim, uzun süredir devam eden heterojen siyasi, sosyal, kültürel veya ekonomik çıkarların belirli bir merkezi güç tarafından bastırılmasının bir sonucudur. Uzun süre iktidarda kalan ve genel olarak toplumun çıkarlarına aykırı çalışan bir elit, hızlı bir şekilde sona erecektir. Nesnel bir siyasi yasayı destekleyen sayısız tarihsel örnek vardır. Baskı olabilir ve yöneticiler yetkilerini uzun süre kullanabilirler, ancak bu yekpare kuvvet hal sonsuza kadar dayanamaz. Böylece gücünü (kendi) sınırlamadan, ödün vermeden ve taviz vermeden uygulayan, haklarını ve yakın müttefikleri dışında yetkisini paylaşmayan her elit, yakında başka bir güçlü grup tarafından empoze edilecek veya öfkeyle karşı karşıya kalacaktır.¹⁰⁸

Baskın elit, kendi yönetiminin bir noktasında, iç muhalefetin artmasını ve kendi fraksiyonları, genellikle muhalif güçleri destekleyecek gruplar arasında çatışmalar olmasını bekleyebilir. Bu, iktidardaki aktörlerin kademeli olarak değişmesine yol açabilir, yeni yasaların uygulanması ve geçici ve kısmi serbestleşme gibi siyasi statükonun bir miktar değişmesine neden olabilir, ancak politik sistemin niteliksel

¹⁰⁶Anne Phillips, *Engendering Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1991), 278.

¹⁰⁷Raymond Aron, *Politics and History*, (New Jersey: Transaction Publishers, 1984), 127.

¹⁰⁸Seyfettin Aslan, "Sivil Toplum ve Demokrasi," *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15, no.2 (2010): 374.

reformuna yol açmayabilir. Niteliksel değişim ancak kitlelerin (liderleri tarafından yönetilen) hâkim olduğu ve iktidarı ele geçirdiği zaman mümkündür. Buna devrim denir. Siyasal devrimler, seçkinler çok yorulduğunda ve bozulduklarında, bağımsızlık sistemlerini ve gerçeklik duygusunu işlevsiz bıraktıklarında meydana gelir. Bu gibi durumlara 1917'de Rusya'daki devrim ve 20. yüzyılın sonundaki komünist bloğun çöküşü örnek gösterilebilir.¹⁰⁹

Modern demokrasinin görece yeni bir hükümet sistemi ve siyasi düzen olarak geleceğinin tahmin edilmesi güçtür; ancak uzun ömürlülüğü ve canlılığı, otokratik veya totaliter siyasi rejimlerin uzun ömürlü ve canlılığına kıyasla daha muhtemeldir. Modern demokrasinin temel özelliği, esnekliği ve siyasi elitlerin sürekli ve kansız değişimlerine bağlı olma kabiliyetidir.¹¹⁰ Bir geçiş demokratik bir rejimin başlatılmasına doğru yöneldiğinde, genel süreç demokratikleşme olarak tanımlanır. Yine de tüm demokratikleşmelerin demokratik birleştirmeyi, yani hem demokratik hem de istikrarlı olarak düşünülebilecek rejimleri doğurmayacağı açıkça belirtilmelidir. Sadece oyunun genel politik ve kurumsal kurallarına küçük bir azınlık dışında meydan okumadığı demokratik rejimler konsolide edilmelidir. Son olarak, otoriterlikten geçişler yalnızca demokrasinin çoğu siyasi aktörün “şehirdeki tek oyun” gibi görüldüğü durumlarda, yalnızca demokratik rejimlerde sona ermektedir. Öyleyse, mücadele edilecek nesne haline gelen demokratik çerçeve değil, demokratik otoritelerin performansı olacaktır. Bu kapsamda demokratik geçiş ve mutabakat önemli bir konu haline gelmektedir.

Bir anayasa aynı zamanda paylaşılan değerlerin, kimliğin veya amacın bir ifadesi de olabilir. Genel olarak, bir anayasanın etkili, kalıcı ve yaygın olarak saygı duyulması için, bu temel ilkeler hakkında o anayasa geniş bir mutabakatı yansıtmalıdır. Toplumun yalnızca belirli bir bölümünün (örneğin baskın bir bölge, din, sınıf, ideoloji veya etnik köken) değerlerini ve kimliğini temsil eden ve somutlaştıran ve bunu toplumun geri kalanına dayatmaya çalışan bir anayasa, düzgün çalışmayacaktır. Ayrıca gayri meşru bir

¹⁰⁹Held, *Models of Democracy*, 41.

¹¹⁰Peter Berger, Richard J. Neuhaus, *To Empower People: From State to Civil Society*, düzenleyen Michael Novak (Washington: American Enterprise Institute, 1996), 88.

araç olarak görülecek aynı zamanda da istikrarlı, meşru ve etkili bir hükümet için kapsayıcı bir çerçeve sağlamayacaktır.¹¹¹

Geniş tabanlı mutabakata duyulan bu ihtiyaç, bir anayasanın mümkün olduğunda toplumun ortak değerlerini, kimliğini ve amaçlarını yansıtması gerektiği anlamına gelir. Bunu başarmak için halkın sesi, tüm çeşitlilikleri içinde doğrudan kamuya danışılarak veya dolaylı olarak kendi adına hareket etmeye güvendikleri temsilciler aracılığıyla anayasanın gelişimi boyunca duyulmalı ve yansıtılmalıdır.¹¹² Bununla birlikte mutabakatın hangi ölçüde mümkün olduğu, koşullara bağlı olarak değişir. Bazı anayasalar, ulus-devlet anayasasıyla sorunsuz bir şekilde ifade edilebilecek nispeten birleşik bir ulusal kültür ve kimliğin bir tezahürüdür. Diğerleri ise farklı bir etnik grup, ideoloji, bölge, kültür, din, cinsiyet çeşitliliklerinde ortak bir sivil vizyonla bir araya gelen insanların birlikteliğini devam ettirir. Bazı anayasalar yalnızca pragmatik ve prosedürel anlaşmalara dayanmaktadır.¹¹³

¹¹¹Robert D.Cooter ve Michael D. Gilbert,“Constitutional Law and Economics,” (Aspen Publishers, 2019), 78.

¹¹²Cooter ve Gilbert,“Constitutional Law and Economics,” 78.

¹¹³Gözler, *Anayasa Hukukun Genel Teorisi*, 23.

BÖLÜM 2

2. FAS'TA ANAYASA YAPIM SÜRECİ

2.1. Fas'ın Siyasi Tarihine Genel bir bakış

2.1.1. Sömürgeye Kadarki Dönem: Hanedanlar ve Dönemler

Fas (el-Mağrib),¹¹⁴ tarihi eskilere dayanan bir kuzeybatı Afrika ülkesidir. Bu ülkenin ilk sakinleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Ülkenin batısında uzun bir sahil şeridi vardır. Bu şerit, Atlantik Okyanusu'ndan başlayarak uzanmakta, Cebelitarık Boğazı'nı çevreleyerek Akdeniz'de son bulmaktadır. Bu muazzam konum ve yapılanma, ülkede turizmin gelişmesi bakımından tabii bir potansiyel sunmaktadır. Fas, kuzeyden İspanya, doğudan Cezayir ve güneyden Moritanya ile komşudur. Coğrafi açıdan dağlarının yüksekliği ve ekin için elverişli olan düz ovaları Fas'ı, diğer Kuzey Afrika ülkelerinden farklı kılan özelliklerdendir. Ayrıca, dağlık bölgelere kadar uzayan ovaları sayesinde Kuzey Afrika'nın en bol sulu ülkesidir. Bir kıyı ülkesi olan Fas, önemli coğrafi ve stratejik öneme sahiptir. Bu kıyıların bir kısmı Atlas okyanusuna, diğer bir kısmı ise Akdeniz'e bakmaktadır. Bu özelliği sayesinde gerek geçmişte gerekse günümüzde, diğer kıtalara açılan önemli limanlara ve bu limanlar çevresinde gelişen büyük ticaret merkezi özelliğini taşıyan şehirlere sahip olmuştur.¹¹⁵

Bulduğu coğrafi konumu ve sahip olduğu stratejik önemi sayesinde Fas ülkesi, eski zamanlardan günümüze kadar halkların ve devletlerin ilgisini çekmiş, sürekli halkların ve uygarlıkların değişim ve dönüşüm süreçlerinin etkisi altında kalmıştır.

Fas'ın zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. Burada Araplar, Bizanslılar, Vandallar, Romalılar, Kartacalılar (Fenikeliler) ve Berberilerden önce ülkede Atlas Dağları'nın kaya yüzeylerinde izlerini bırakan tarih öncesi insanlar yaşamışlar. Batı ile Doğu arasında sıkışmak ifadesine en uygun ve birkaç kilometre genişliğindeki bir boğazla Avrupa'dan ayrılmış olan Fas, Akdeniz dünyasına aittir. Coğrafi olarak Büyük Sahra ile Siyah Afrika'dan ayrılarak Akdeniz'e doğru yönelmiştir. Medeniyetler kavşağı Fas,

¹¹⁴ Mağrip Güneşin battığı yer (batı) veya güneşin battığı zaman (akşam) anlamına gelmektedir. Bkz: İsmail Cerah, *Fas Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2021),1.

¹¹⁵ Cerah,*Fas Tarihi*, 3-4.

sınırları, Akdeniz ve Atlas Okyanusundaki kıyılarıyla Kuzey Afrika'nın kendine has coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleri olan tek örnek ülkesidir.¹¹⁶

M.Ö. 3000 yılları sonlarında Yemen, Mısır veya Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinden gelerek bu coğrafyada iskân etmiş bazı kabilelerin yerli halkla karışmış oldukları düşünülmektedir. Fas'ta yaşayan Berberî topluluğu; "Masmûde, Zenâte ve Sanhâce" adlı üç büyük kabileden meydana gelmekte olup, değişik tabiat güçlerine inanmaktaydı. Bu insanlar avcılık ve ziraat yapmaktaydı. Fenikelilerin Fas sahillerine ulaşması ile birlikte bu topluluk yavaş yavaş ticarî hayata da alışmıştı.¹¹⁷

M.S. 40 yılına gelindiğinde Berberîler, Romalıların yönetimi altına girmişlerdir. Daha sonra Vizigotlar tarafından İspanya'dan çıkarılan Vandallar, merkezî otoriteye karşı gelen Romalı kumandan Boniface'nin de yardımıyla Fas'taki Roma hâkimiyetine son vermiş ve yaklaşık bir asır sürecek bir devlet kurmuşlardır.¹¹⁸

Bizans hakimiyeti döneminde Berberîler imparatorluğa karşı ciddi mukavemet göstermişlerdir. Bizans yönetimi, uyguladığı şiddet, baskı ve zulüm politikalarına rağmen Berberîleri tam olarak hakimiyeti altına alamamıştır. Bir asır süren Bizans döneminde Fas yoğun askeri ve dini faaliyetlere sahne olmuştur. Bizanslılar, Hristiyanlığı etkin bir şekilde yayma çabalarına karşın başarılı olamamış, Berberîlerin büyük çoğunluğu İslam'ı kabul edene kadar geleneksel pagan inancını devam ettirmişlerdir. İslam fetihleri başladığı dönemde Kuzey Afrika'nın sahil bölgeleri Bizans egemenliğinde idi. Bu durum, İslam fetihleri sırasında, ülkenin her tarafına yayılmış ve siyasi teşekkülleri kabilelerle sınırlı olan Berberîlerin yönetim altına alınması bakımından Müslüman komutanların işini kolaylaştırmıştır.¹¹⁹

İslam Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu 7. yüzyılda, Emevi komutan Ukba ibn Nafi'nin ordusu Fas'ı fethetmiştir.

8. yüzyıldan itibaren Fas, değişik hanedanların yönetiminde olmuş, 20. yüzyılın başlarında Afrika kıtasının paylaşılması ve sömürgeleştirilmesi sırasında, Fas, himaye dönemine girmiştir. Bu dönemde ülke Fransa ve İtalya'nın egemenliği altında bulunmuş,

¹¹⁶ Cerah, *Fas Tarihi*, 1.

¹¹⁷ C. Richard Pennell, *Morocco since 1830: A History* (New York: NYU Press, 2000), 122.

¹¹⁸ Pennell, *Morocco since 1830: A History*, 122.

¹¹⁹ Cerah, *Fas Tarihi*, 23-24.

1956’da bağımsızlığına kavuşmuştur. Fas’ın bu süreci de kapsayan ve önemli olaylarla zengin olan tarihi, şu dönemlere ayrılmaktadır:

- 1) İdrisler (788-985)
- 2) Murabıtlar (1056-1147)
- 3) Muvahhidler (1130-1269)
- 4) Meriniler (1196-1465)
- 5) Vattasiler (1472-1554)
- 6) Sa’diler (1511-1659)
- 7) Filaliler (1631-1912)
- 8) Himaye Dönemi (1912-1956)
- 9 Bağımsızlık dönemi (1956’dan itibaren)¹²⁰

İdrisî Hânedanın kurucusu, Hz. Ali’nin oğlu Hasan’ın neslinden gelen İdrîs b. Abdullah (I. İdrîs)’dir. 768’te yaşanan ve tarihte İkinci Kerbala¹²¹ olarak anımsan Fah Savaşı’nın ardından İdris, Mağrib’in merkezi Tanca’ya gitmek zorunda kalırken, ardından Velîlâ’da Evrebe adlı Berberî kabilesinin desteğiyle kendisini dinî ve siyasi lider kabul ettirmiş ve İdrîsiler’in hanedanının temelini atmıştır.¹²²

Murabıtlar hanedanı, adını, din âlimi Abdullah b. Yâsîn’in Senegal nehri üzerindeki bir adada inşa ettirdiği “ribât”tan almıştır.¹²³ Murabıtlar ve Muvahhidler birbirleriyle halef-selef olma bakımından ilişki içerisinde olmuş iki hanedandır. Muvahhidler, Murabıtlar’dan sonra ortaya çıkmış olan siyasi ve dini bir oluşumdur. Fakat, onları pek çok noktada eleştirmiş, birçok konuda onlardan ayrılarak ön plana çıkmıştır. Muvahhidler Hicri 6. yüzyılın ortalarından Hicri 7. yüzyılın ortalarına kadar tarih sahnesinde yer almış olan Berberî hanedanıdır.¹²⁴

¹²⁰ Bu dönemler İsmail Cerah, Fas Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2021 künyeli eserden iktibas edilmiştir.

¹²¹ İlhan Yakut, “İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak’ası (172/786)”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, no. 1 (Şubat 2017): 41-6.

¹²² Muhammed Razuk, “İdrîsiler,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler>.

¹²³ İsmail Yiğit, “Murâbitlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/murabitlar>. Bu konudaki çalışmalar için bkz: Ali Muhammed Sallabi, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, (İstanbul: Ravza Yayınları,2017); Ali Kozan, Rıdvan Yiğit, “Fas’tan Endülüs’e Uzanan Bir Hanedan: Murabıtlar(1091-1147) Üzerine Bir Değerlendirme.” *Prof.Dr. Münir Atalar Armağanı “Ortaçağ Tarihi Yazıları” içinde*, ed.Pınar Ülgen, Alpaslan Demir (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 233-254.

¹²⁴ İlyas Uçar, “Bir Berberî Hanedânlık: Muvahhidler (1147-1229)”, *Kalemname* 4, no.7 (2019):49.

1549'dan itibaren bölge, Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden şerifler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu yönetimlerin ilki, Fas'ı 1549'dan 1659'a kadar yöneten Saadi hanedanıdır. 1509'dan 1549'a kadar Saadi hükümdarları sadece güney bölgelerini kontrol edebilmiştir. 1659 yılında Muhammed El-Hac İbn Ebu Bekir El Dila'i Saadi hanedanının düşüşünden sonra Fas'ın sultanı olmuştur.¹²⁵

Şunu da belirtelim ki Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilişkileri 16. yüzyıla dayanmaktadır. 1517'de Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethetmesinden sonra bölgeye olan ilgisi artmıştır. Bu ilginin artma nedenlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin Akdeniz havzasında Hristiyan Avrupa devletleriyle siyasi, ekonomik ve dini rekabetti. Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletlerini kapsayan Garp Ocakları'nın fethedilmesi Osmanlı Devleti'nin bölgede üstünlük tesis etmesini sağlamıştır. 16. yüzyıl başlarından itibaren boy gösteren İspanyol-Osmanlı rekabeti Cezayir, Trablusgarp ve Tunus'un Türk hakimiyetine geçmesiyle sonuçlanmıştır.¹²⁶ Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan Osmanlı-Fas ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücüne orantılı bir şekilde değişim ve gelişim göstermiştir.¹²⁷ Osmanlı Devleti'nin yükselişi ve 16. yüzyılda Fas haricinde Kuzey Afrika'nın tamamına hâkim olması Fas üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu baskı Osmanlı Devleti'nin duraksamaya girmesiyle azalmıştır. Şunu da belirtelim ki bazı tarihçiler, 16. yüzyılın ortalarında Fas üzerinde kısa süreliğine de olsa bir Osmanlı hakimiyetinin kurulduğunu iddia etmekteyse de böyle bir hakimiyetin varlığı tarihi belgelerle ispatlanamamaktadır.¹²⁸

1630'lardan itibaren Ali'nin soyundan geldikleri için Alevî olarak adlandırılan hanedanlık Fas'ta etkili olmaya başlamıştır. Aleviler, önceki hanedanların aksine, tek bir Berberi veya Bedevi kabilesinin desteğine sahip olmadığından Fas'ı bir köle ordusu aracılığıyla kontrol etmişlerdir. Alevî Hükümdarlığı sırasında IV. Muhammed (1859-1873) ve I. Hasan (1873-1894), özellikle Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile ticarî bağlantıları kurmaya çalışmışlardır. Ordu ve idare, Berberi ve Bedevi kabileleri üzerindeki kontrolü sağlamlaştırmak amacıyla modernize edilmiştir. 1859'da Fas, İspanya ile savaşa girmiştir. Fas'ın bağımsızlığı 1880'deki Madrid Konferansı'nda

¹²⁵ Miller, *A History of Modern Morocco*, 47.

¹²⁶ Atilla Çetin, "Garp Ocakları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*13, (1996): 382.

¹²⁷ Gökhan Yeşişmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 2, no.2 (2018):109.

¹²⁸ Yeşişmen, 109-110.

garanti altına alınmış, ancak bu süreçte Fransa, Fas üzerinde önemli bir etki kazanmıştır.¹²⁹

2.1.2. Sömürge Dönemi

Fas'ın, Fransa'nın (ve kuzey bölgelerinde İspanya'nın) sömürmesine sürüklendiği süreç, Avrupalı güçlerin Afrika'daki pozisyonları için nasıl mücadele ettiklerine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. 1900'de Fransa ve İtalya; Fas'ı Fransa'ya, Libya'yı ise İtalya'ya bırakan gizli bir anlaşma yapmışlardır. 1902'de ise Fransa ve İtalya arasında yapılan gizli anlaşmaya benzer bir düzenleme Fransa ve İspanya arasında yapılmış ve Fas toprakları iki devlet arasında paylaşılmıştır. 1904'e gelindiğinde Fransa ve İngiltere bölgedeki hakimiyetlerini artırmak için ikili görüşmeler yapmışlardır. İngiltere, Fransa'nın Mısır'daki rolünü kabul etmesi karşılığında (Cebelitarık'ın karşısındaki sahilin güçlendirilmemesi koşuluyla) Fransa'ya Fas'ta hareket özgürlüğü tanıyacağını kabul etmiştir. Böylece Fas, ağırlıklı olarak Fransız sömürgesi haline gelmiştir.¹³⁰

Bu düzenlemeler yuvarlak masalarda yapılırken Fas, görünüşte bağımsız bir ülkeydi ve etkisiz de olsa kendi hanedanı tarafından yönetilmekteydi. Fransa, İtalya, İspanya ve İngiltere arasında dostane bir şekilde mutabık kalınan sömürge konsensüsü, 1905'te Alman İmparatoru II. William'ın Fas'ın en kalabalık şehri olan Tanca (Tangier)'da gösterişli bir ziyaret gerçekleştirmesiyle sarsılmıştır. Görünüşte yerel Alman tüccar topluluğunu ziyaret etme niyeti ile orada olan William, Fas'ın bağımsızlığının korunması gerektiğini vurgulamıştır.¹³¹ Bu ziyaretin oluşturduğu etki 1906 yılında Algeciras'ta bir konferans düzenlenmesine neden olmuştur. ABD başkanı Theodore Roosevelt'in aktif teşvikiyle, Avrupa güçleri ve ABD'nin temsilcileri Fransa'nın Fas ile ilişkisini tartışmak için bir araya gelmişlerdir. Avusturya-Macaristan dışındaki tüm güçler, Almanya'dan çok Fransa'nın yanında olmuştur. Konferans, Fas sultanının bağımsızlığını teyit etmiş, ancak aynı zamanda Fransa'nın üstlendiği lider ve koruyucu rolüne vurgu yaparak, Fransa'nın bölgede uluslararası denetimini yerine

¹²⁹Miller, *A History of Modern Morocco*, 48.

¹³⁰Douglas Porch, *The Conquest of Morocco: A History* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005), 245.

¹³¹Chouki El Hamel, *Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 87.

getirmekte olduğunu kabul etmiştir. Bu durum, uzun vadede bölgeyi bir Fransız kolonisi olarak kabul etmekle eşdeğerdi.¹³²

Fas'taki huzursuzluk ve isyanlar, kısa sürede daha fazla Fransız askerinin gönderilmesini gerekli kılmış ve Fransız kontrolünün artmasına neden olmuştur. 1911'de Almanların Agadir'e bir savaş gemisi göndermesiyle kısa bir uluslararası kriz yaşanmış, ancak olay fazla büyümemiştir. Fransa, Orta Afrika'daki bazı bölgeleri Almanya'nın Kamerun kolonisine devretmiştir ve buna karşılık Almanya ise Fransa'nın Fas'taki rolünü kabul etmiştir. 1912'de Fas Kralı, egemenliğine yönelik bu tedrici tecavüze direnecek güçte değildir. Fransızların Akdeniz kıyısındaki İspanyol çıkarlarını tanımak için İspanya'ya tahsis etmeye karar verebilecekleri bölgeler hariç, tüm ülkesi üzerinde bir Fransız himayesini kabul ederek 30 Mart 1912 tarihli Fes Antlaşmasını (Himaye/Protokta Antlaşması) imzalamıştır.¹³³ Şunu da belirtelim ki Fransa sömürgeciliğinin Afrika'da artan etkisini sekteye uğratmak için Osmanlı Devleti II. Abdülhamid döneminde Fas'la ilişkilerin yoğunlaşmasına yönelik bir politika izlemiştir. İslam dünyasının neredeyse tamamının sömürge altına girdiği bu dönemde Fas yönetimi, Osmanlı Devleti'nin çabalarına olumlu karşılık vermiştir. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti Almanya ve İspanya'nın da desteğini alarak Fas hakkında yapılan anlaşmalara müdahil olmaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Osmanlı-Fas ilişkileri genellikle Almanya'nın Fas politikası ekseninde devam etmiş ve bir askeri misyon biçiminde kendini göstermiştir. 1912'de Fransa'nın Fas üzerinde fiili hakimiyet kurmasının ardından Osmanlı askeri misyonu tasfiye edilmiş ve böylece Osmanlı'nın Fas politikası tamamen sona erdirilmiştir.¹³⁴

Fransa 1912'de İspanya ile ayrı bir anlaşma yaparak bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiş ve ikili sorunları çözmüştür. İspanya, anlaşma sonrasında Melilla ve Septe (Ceuta) bölgeleri (sırasıyla 1497 ve 1580'den beri İspanyolların elinde) dahil olmak üzere, ülkenin yaklaşık olarak kuzey kısmının onda birini sömürge haline getirmiş ve Tanca'nın uluslararası bir yönetimle tarafsız bir liman olmasını önermiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bunun uygulanması geciktirmiştir.

¹³²Porch, *The Conquest of Morocco*, 246.

¹³³Porch, *The Conquest of Morocco*, 246.

¹³⁴ Yeşişmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", 119-120.

2.1.3. Sömürge İdaresinin Özellikleri

30 Mart 1912 tarihli Himaye Antlaşması, Sultan Mevlay Adülhafız'ın sarayını kuşatan 5000 Fransız askerinin baskısı altında, Fas halkının ve yönetiminin iradesi yok sayılarak imzalanmıştır. Fas ordusu ve halkı 20 binlik bir askeri güçle antlaşmaya karşı ayaklanmıştır. Fakat Fransızlar ayaklanmayı sert bir şekilde bastırmış, Mareşal Hubert Lyautey Fas Genel Valisi olarak atanmıştır. Ayrıca, kısa sürede ülke üzerinde kontrolü sağlamak amacıyla Fransız yönetimi Mevlay Adülhafız'ın tahttan çekilmesini, 16 Ağustos 1912'de, yerine daha kolay kontrol edebilecekleri Mevlay Yusuf'un geçmesini sağlamışlardır. Sultan Mevlay Yusuf, Fas tahtında oturmasına rağmen ülkenin gerçek yönetimi Fransız Genel Valisi ve İspanyol Yüksek Komiserinin elindeydi.¹³⁵ Fakat, Mareşal Hubert Lyautey merkezi iktidarın güçsüzlüğüne rağmen, son kerteye kadar bağımsız devlet geleneğini korumayı başaran Fas halkının eninde sonunda sömürge yönetimine son vereceğinin farkındaydı; bu yüzden Fas halkına karşı itidalli bir tutum içindeydi. İsmail Cerah'ın vurguladığı gibi *“Faslı kimliğe saygılı olan Lyautey artık Fas'ın hakimiydi. Fas, on onun gölgesinde olacaktı. O sadece savaş lideri değil, aynı zamanda zeki bir idareci, iyi bir diplomat ve Faslı ruhunu tanıyan bir yönetici olmaya çalışacaktı.”*¹³⁶

Genel Vali Fransa Bakanlar **Konseyi** tarafından atanmış olup Fransa Dışişleri Bakanlığına bağlıydı. Genel Vali'nin görevi, Fas'ı uluslararası alanda temsil etmek, orduya komuta etmek, sultanın imzaladığı kararları yayınlamak, görevliler ve vezirleri atamak ve idareyi yönetmekti, ayrıca Fas'ta yaşayan Fransızlardan da sorumluydu. Genel Vali'nin, idarî yetki ve görevlerini kullanırken kendisine yardım edecek yetkili Genel Sekreter idi. Genel Sekreter'in görevleri; idari ve sivil işlerle birlikte şeriflerin hizmetlerini kontrol etmek ve ülkenin doğal zenginliklerini değerlendirmektir. Genel Sekreter ayrıca, Fosfat Ofisi, Beni-Amir, Beni Moussa sulama tesisleri ve diğer ekonomik kuruluşların genel müdürü görevini yerine yetirecektir. Böylece, Himaye Dönemi'nde ülkede merkezi ve mahalli idareyi elinde tutan ve devlet içinde devlet sistemi kurulmuştur.¹³⁷

¹³⁵ Cerah, *Fas Tarihi*, 896-898.

¹³⁶ Cerah, 898.

¹³⁷ Cerah, 901.

Himaye döneminde ülke yedi idari bölgeye ayrılmıştır: askeri bölgeler olarak Kazablanka, Rabat, Oujda (Ucda), Miknas (Meknes), Fas, Agadir ve bir karma bölge olarak Merakeş. 1917’de Fas’ta sadece istişari yetkileri haiz mahalli meclisler kurulmuştur. 1919 yılında ise Genel Valiye yakın, birisi Faslı diğer Fransız olmakla iki bölümden oluşan bir hükümet konseyi oluşturulmuştur. Bu konsey, sadece istişari nitelikli bir kurumdur. Himaye döneminde Genel Vali, Fransa’nın en seçkin üniversitelerinin profesörlerine Fas’ın modern bir ülke olmasını sağlayacak yasalar hazırlatmıştır. Fransa’daki yargı sistemine benzer mahkemeler Fas’ın bağımsızlık kazanmasından sonra da faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹³⁸ Himaye yönetimi boyunca Fas halkının sömürge idaresine karşı protestoları dinmemiştir.

2.1.4. Bağımsızlığa Doğru

1912 anlaşmalarının etkisi, Fas’ın kırk yıl boyunca, Fransız ve İspanyol olmak üzere çok farklı koloniye bölünmüş bir bölge haline gelmesine neden olmuştur. Yaklaşık yarım milyon Avrupalının bölgeye göç etmesi ile güçlendirilen Fransız ve İspanyol sömürge yönetimleri, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi alanlarda önemli maddi ilerleme kaydetmişlerdir. Ancak yabancı yönetime karşı sürekli bir direniş söz konusuydu. Bunlardan en önemlisi Abdülkerim Hattabi’nin gerçekleştirdiği isyanlardır.¹³⁹ Abdülkerim, 1921’de 20.000 kişilik bir İspanyol ordusuna karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Daha sonra, Rif’in (Tetuan’da Melilla’ya dağlık kıyı bölgesi) kontrolünü ele geçirmiştir. 1926’da yaklaşık 250.000 kişiden oluşan ortak Fransız ve İspanyol kuvveti tarafından yenilgiye uğratılmıştır.¹⁴⁰ 21 Mayıs 1926’da Abdülkerim esir alınmış ve kurduğu devlete son verilmiştir. 1927’de Mevlay Yusuf’un ölümünden sonra yerine küçük oğlu Sidi Muhammed, “V. Muhammed” unvanıyla sultanlığa geçmiştir. V. Muhammed’in döneminde bir taraftan, 1930’lara doğru sömürge karşıtı direnişlerin kırılması, diğer taraftan Fransa’nın idare kademelerinde yeni düzenlemeler yapması, altyapı çalışmalarını yoğunlaştırması, liman, karayolu ve demiryollarının yapım çalışmalarını hızlandırarak Fas topraklarını Batı iş çevreleri için cazip hale getirmeye çalışmasıyla ülkenin toplumsal yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Şöyle ki bu politikaların etkisiyle Avrupa’dan Fas’ın Fransız bölgesine 350 bin, İspanyol bölgesine

¹³⁸ Cerah, 901-902.

¹³⁹ Hamel, *Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam*, 89.

¹⁴⁰ Porch, *The Conquest of Morocco*, 249.

ise 100 bin insan göç etmiştir.¹⁴¹ Fas halkı sömürge yönetimine karşı mücadelesini kuvvetli bir şekilde sürdürmüştür. Bu protestolar özellikle 1930'lardan itibaren örgütlü hale gelmeye başlamıştır. 1934'te ilk Fas ulusal hareketi olan Le Comité d'Action Marocaine (CAM) ülkedeki diğer tüm genç aktivistleri bir araya getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru dünyada yaşanan gelişmeler, milliyetçilik akımlarının güçlenmesi Fas'ın siyasi hayatını da yakından etkilemiştir. ABD başkanı Roosevelt 1943'teki Kasablanka Konferansı'nda, Fransız sömürge yönetiminin devamına karşı olduğunu ifade etmiştir. İstiklal hareketinin on yıl devam eden faaliyetleri sonucunda, 1944'te V. Muhammed'in de desteklediği Allal el Fasi tarafından İstiklal Partisi kurulmuştur. Bu parti, Fas'ın ilk siyasi partisiydi. V. Muhammed'e zımni destek veren parti liderleri Fas'ın bağımsızlığını gündeme getirmişse de Fransa buna şiddetle karşı çıkmıştır. Fakat ABD'nin desteği, milliyetçilik hareketinin güçlenmesi, İkinci Dünya Savaşı döneminde himaye idarelerinin zayıflaması karşısında V. Muhammed'in konumunu güçlendirmiştir. 1952'de Mısır'da İngiltere'nin hegemonyası altındaki Krallık yönetimine son verilmesi ve Cemal Abdülnasır'ın liderliğinde bağımsız bir cumhuriyet kurulması Fas'taki bağımsızlık hareketini daha da cesaretlendirmiştir. Bu durumdan endişe eden Fransız yönetimi İstiklal Partisiyle olan ilişkilerine son vermiş, bağımsızlık hareketine karşı bir operasyon başlatarak parti liderlerini tutuklatmış ve 1953'te V. Muhammed'i tahttan indirilerek sürgüne (önce Korsika'ya, ardından Madagaskar'a) göndermiştir.¹⁴²

2.1.5. Bağımsız Fas Krallığı ve Siyasal Sistemin Şekillenmesi

Fransız yönetimi, V. Muhammed'ten boşalan tahta Alevî ailesinden Sîdî Muhammed b. Arafe'yi getirmesi, halkın itirazına neden olmuştur. Sömürge karşıtı Faslı liderler Kahire'de bir araya gelerek Fransa yönetimine karşı silahlı isyan kararı almıştır. Mısır yönetimi bu kararı destekleyerek isyancılara bilgi ve silah yardımı sözü vermiştir. 1954 yılının Kasım ayında Cezayir'de sömürge idaresine karşı başlayan ayaklanmanın etkisiyle Fransızlar Faslı liderler uzlaşmak zorunda kalmışlardır. Bu şartlar altında Fransızlar, milliyetçilerin baskısına boyun eğerek sultanın geri dönmesine izin

¹⁴¹ Sırrı Erinç, "Fas," *İslam Ansiklopedisi*, (1995): 188-190, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas>.

¹⁴² Erinç, "Fas," ; Porch, *The Conquest of Morocco*, 249.

vermişlerdir.¹⁴³ Böylece, Fransız hükümeti V. Muhammed'i sürgünden geri getirmiş ve Fas için bağımsızlık ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştır. V. Muhammed'in başa geçmesinden sonra Fransa, 2 Mart 1956'da bağımsızlık anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bir ay sonra, 5 Nisan 1956'da İspanya da Fas'ın bağımsızlığını tanıyarak İfne, Sebte ve Melile dışındaki topraklardan¹⁴⁴ himaye yetkisini kaldırmıştır. Kasım ayında, 1960 yılında ulusun geri kalanıyla tamamen bütünleşmiş olan Tanca'nın uluslararası statüsünü sona erdirmek için anlaşmaya varılmıştır. Fas, sömürge öncesi sınırlarına geri dönmüş ve sömürge öncesi hanedanı tarafından yönetilmeye devam etmiştir.¹⁴⁵ Fas'ın bağımsızlığın tanınmasıyla yeni devletin siyasi sistemi ve hükümeti modelinin de temelleri atılmıştır. Keza 7 Aralık 1955'te sultan, kuvvetler ayrılığına dayalı bir anayasal monarşi kurma niyetini açıklamıştır. 12 Kasım 1956 tarihinde Birleşmiş Milletler teşkilâtına kabul edilen Fas için yeni bir dönem başlamış oldu. Sultan V. Muhammed Ağustos 1957'de Kral (melik) unvanını aldı. Krallık kararnamesiyle, üyeleri ilk bağımsız hükümete danışarak Kral tarafından seçilecek olan Ulusal Danışman oluşturulmuştur. Böylece bir yıl sonra, yeni Fas Devleti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir.¹⁴⁶ Deklarasyondan sonraki ilk üç hükümet, İstiklal Partisi'nin siyasi liderleri Bekkai tarafından yönetilmiştir. Bu liderler, siyasi sahnedeki muhalefeti ortadan kaldırmaya ve hükümette daha önemli bir rol talep eden Berberi bileşenine karşı bir himaye politikası oluşturmaya çalışmışlardır. Kral 1958'de halkın baskısı altında yürütmeyi sol kanattan bir üyeye emanet ederek ilk sosyalist hükümeti kurmuştur. V. Muhammed bağımsızlık mücadelesinde önemli bir figür olarak ortaya çıkmıştı ve büyük ölçüde, koruyuculuk yıllarında Fransızlara meydan okumasından dolayı "Bağımsızlık Kahramanı" olarak tanımlanmıştı.¹⁴⁷ Toplumun gözünde V. Muhammed sadece Fas devleti ve halkı için siyasi bir lider değil aynı zamanda ruhani liderleri olan dindar bir Müslümandı. Bir araya gelen bu iki faktör, V. Muhammed'in, Kral olarak siyasi yaşamda çok güçlü bir konum elde etmesini sağlamıştır.¹⁴⁸ İlerleyen dönemlerde V. Muhammed monarşinin konumunu uzun vadede güvence altına alacak yeni kurumlar

¹⁴³Storm, "Testing Morocco," 37-8.

¹⁴⁴ 30 Haziran 1969'da İfni Fas'a devredilmiştir. Fakat Sebte ve Melile'deki İspanyol sömürge yönetimi halen devam etmektedir.

¹⁴⁵Hamel, *Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam*, 89.

¹⁴⁶C. Richard Pennell, *Morocco: From Empire to Independence* (New York: Simon and Schuster, 2013), 67.

¹⁴⁷Bazzaz, *Forgotten Saints*, 58.

¹⁴⁸Abdellah Hammoudi, *Master and Disciple: The Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 174.

oluşturmaya başlamıştı. Kral, bağımsızlığından hemen sonra, Fas tarihinde bir ilk olarak bir anayasa yapma taahhüdünü ilan etse de monarşinin varlığı için daha acil olan diğer kurumların tesis edilmesine önem vermekteydi. Kral'ın bir anayasa hazırlamaktan ziyade ilk önce zorlayıcı güç kurumlarını kurma taahhüdünün nedeni, İstiklal tarafından oluşturulan ve partinin gayri resmi polis gücü olarak Şabab Nizam'ın (Düzen Gençliği) varlığıyla güçlü bir şekilde bağlantılıydı.¹⁴⁹

İstiklal 'in bağımsızlık mücadelesinde böylesine önemli bir rol oynamış olan Armée de Libération Marocaine'i (Kurtuluş Ordusu) kontrol ettiği yönündeki iddiası, aciliyetin daha da artmasına neden olmuştu. Sonuç olarak V. Muhammed, Mayıs 1956'da ulusal bir polis gücü ve Forces Armées Royales'i (Krallık Silahlı Kuvvetleri, FAR) kurarak bağımsızlık sonrası Fas'taki en güçlü iki kurumun İstiklal'e değil monarşiye sadık kalmasını sağlamıştır.¹⁵⁰ Ulusal polis gücünün ve FAR'ın oluşturulması, İstiklal için büyük bir engeldi. Yeni polis teşkilatı, Şabab Nizam'ın hizmetlerini gereksiz hale getirerek partinin gücünü azaltmakla kalmamış, aynı zamanda Kral'ın görevlendirmesinden bu yana İstiklal 'in kurulması da mali açıdan İstiklal'e meydan okumuştur.¹⁵¹ Ekim 1957'de İstiklal, partinin dar destek tabanına bağlı olarak bir darbe daha almıştır; bağımsızlık mücadelesinin en önde gelen iki ALM figürü Abdelkrim el-Khatib ve Mahjoubi Aherdane "Mouvement Populaire (Popüler Hareket)" isimli yeni bir parti kurmuştur. İstiklal, genellikle şehirli orta sınıfa yoğun olarak odaklanarak, çoğu Berberi olan kırsal nüfusun büyük bir kısmını yabancılaştırmayı başarmıştır. Bağımsızlıktan sonra siyasi yaşamı etkilemek isteyen el-Khatib ve Aherdane, kısa süre sonra özellikle İstiklal 'in ve aynı zamanda PDI'nin bıraktığı boşluğu doldurma fırsatını bulmuşlardır.¹⁵² 1959 yılında, kurulduğu 1957'den bu yana gizli bir parti olarak faaliyet gösterdikten sonra, parti nihayet yasal olarak tanınmış, ancak partinin İstiklal dışı üyeleri ve 1958 Bekkai hükümetinin başbakanının partinin yasallaşmamasını protesto etmek için istifa etmesi partiyi şiddetli baskıya maruz bırakmıştı.¹⁵³ 1950'lerin sonlarında İstiklal, partinin siyasi sahnedeki hakimiyetinin

¹⁴⁹Pennell, *Morocco*, 67.

¹⁵⁰Pennell, *Morocco*, 200.

¹⁵¹Assia Boutaleb, "The Narrow Path: Acts of Citizenship by the Arab Youth Lessons from Egypt and Morocco," *The Crisis of Citizenship in the Arab World içinde*, Düz. Roel Meijer ve Nils Butenshon (BrillPublisher, 2017), 471-7.

¹⁵²Boutaleb, "The Narrow Path," 477-9.

¹⁵³Pennell, *Morocco*, 201.

devamını sağlamak için büyük bir mücadele vermiştir. Kısacası İstiklal, partinin ülkedeki baskın parti olarak konumunu koruyabileceğini düşündüğü noktada temel sivil özgürlükleri ihlal etmeye ve daha fazla siyasi mücadele şeklinde daha fazla demokratikleşmeyi feda etmeye istekliydi. Görünüşe göre İstiklal'in temel kaygısı, bağımsızlıktan sonra demokrasinin getirilmesi değil; partinin gelecekteki konumunu siyasi hayatta en baskın aktörlerden biri olarak sağlamaktı.¹⁵⁴ İstiklal'in baskıcı stratejisi, 1956'da Messaâdi'nin öldürülmesi ve ardından 1958'dekilerin ekonomik kriz ve partiye yönelik halk memnuniyetsizliği ile birleştiğinde, Rif bölgesinde kırsal bir isyana neden olmuştu. Sonuç olarak, monarşi önemli ölçüde güçlenirken; İstiklal, Rif bölgesinde etki ve destekten yoksun bırakıldı ve kırsalda artan bir kızgınlıkla karşı karşıya kaldı. Rif isyanından sonra toplum içindeki gerilimler büyümeye devam etmiştir.¹⁵⁵ Şiddetli ekonomik kriz nedeniyle artan gerilimler, partinin iki kanadı arasında zaten var olan uçurumun genişlemesine neden olarak İstiklal üzerinde de etkisini göstermiştir. Ben Barka önderliğindeki sol kanat, halk seçimlerinin yapılmasını kamuoyuna savunmaya ve monarşinin güçlerine sınırlar getirmeye, aynı zamanda ülkedeki Amerikan üslerinin varlığına da son vermeye başlamıştı. Öte yandan, partinin Başbakan'ı ve hükümet bakanları Amerika Birleşik Devletleri'nden yardıma ihtiyaç duydukları için Amerikan üslerinin korunması konusuna destek vermekteydi. Ayrıca Balafrej ve diğer bakanlar, partinin iktidarı kaybedeceğinden korkarak, herhangi bir biçimde veya şekilde halk seçimleri düzenlemeye istekli değillerdi.¹⁵⁶ Sonuç olarak İstiklal, partiyi bir arada tutma çabalarına rağmen nihayetinde bölünmüştür. 1958'de ulusal sendika Union Marocaine du Travail (Fas İşçi Sendikası, UMT) Rabat'ta genel grev çağrısı yapmış ve toplumdaki gerginlik doruğa ulaşmıştı. İstiklal'in bölünmesine katkıda bulunan tek faktör kitlesel grevler değildi; Kral da önemli bir rol oynamaktaydı. Partinin iki fraksiyonu arasındaki genişleyen uçurumun farkında olan ve bir ayrılığı kolaylaştırmayı umut eden V. Muhammed'in Ben Barka'nın sol kanadına destek verdiğini iddia etmekteydi.¹⁵⁷ V. Muhammed, Abdallah İbrahim'i Bekkaï'nin yerine yeni hükümetin başına atanmıştır. Kral'ın planı tüm beklentilerin üzerinde başarı sağlamıştır. İstiklal'deki en baskın isimlerden biri olan El-Fassi, partiden emekli

¹⁵⁴John Waterbury, *The Commander of the Faithful: The Moroccan Political Elite: -A Study in Segmented Politics* (California: Weidenfeld & Nicolson, 1970), 82.

¹⁵⁵Waterbury, *The Commander of the Faithful*, 82.

¹⁵⁶Pennell, *Morocco*, 201.

¹⁵⁷ Waterbury, *The Commander of the Faithful*, 217-18.

olmakla kalmamış, aynı zamanda V. Muhammed, İstiklal'in sol kanadının diğer daha az radikal üyelerini hükümet olarak atayarak radikal Ben Barka'yı iktidardan uzak tutmayı başarmıştır¹⁵⁸. Partinin çizgisinden ve yeni hükümetin tasarımından memnun olmayan Ben Barka, sonunda parti yönetiminden istifa etti ve nihayetinde İstiklal Partisi Ulusal Konfederasyonunu kurdu. 1959'da milletvekili ve PDI fraksiyonlarıyla birleştiği için, Union National des Forces Populaires (Ulusal Halk Güçleri Birliği, UNFP) adlı ayrı bir partiye dönüşmüştür.¹⁵⁹

UNFP'nin oluşması ile V. Muhammed, sadece İstiklal'e değil, tüm parti sistemine zarar vererek monarşiyi büyük ölçüde güçlendirmeyi başarmıştır. Kral UNFP'yi tercih ediyor görüldüğü için, aralarında Başbakan İbrahim'in de bulunduğu birkaç milletvekili, bağlılıklarını önceki siyasi platformlarını terk eden UNFP'ye kaydırmıştı. Özünde, UNFP'nin oluşturulması parti sisteminde ve dolayısıyla parlamentoda derin bir parçalanmaya yol açarak, Kral'ı aslında ülkenin siyasi kontrolünde olan böylesine güçlü bir konumda bırakmıştı.¹⁶⁰ Aralık 1958'de V. Muhammed bağımsızlıktan bu yana üçüncü hükümetin başbakanı olarak Mevlay Abdallah İbrahim'i atadığında monarşinin, Fas'ı demokratik ve anayasal bir monarşiye dönüştürme taahhüdünü de duyurmuştu. Buna göre Kral, İbrahim hükümetini ilk adım olan belediye ve parlamento seçimlerinin düzenlenmesi için hazırlık yapmakla görevlendirmiştir.¹⁶¹ 27 Mayıs 1960 tarihinde, Krallık tarihindeki ilk belediye seçimlerinin yapılmasından iki gün önce Kral, İbrahim hükümetini görevden aldığını ve başbakan olarak Kral'ın kendisinden oluşan yeni bir hükümetin kurulacağını duyurmuştur. Veliht Hasan, başbakan yardımcısı ve savunma bakanı olarak, diğer bakanlar ise ülkedeki siyasi partiler ve gruplar arasından Kral tarafından atanacaktı.¹⁶² Kısacası, Kral artık sadece yürütmeye dışarıdan hâkim olmaya çalışmamış, artık onun ayrılmaz bir parçası ve temel demokratik ilkelerden birini, yani bir hükümetin seçilmemiş seçkinlerden bağımsız olması gerektiği ilkesini etkili bir şekilde ihlal etmişti. Hükümetin Krallık tarafından ele geçirilmesi, sol partilerin gücünün artmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve bunlar güçlendikçe, siyasi reform için monarşi

¹⁵⁸Pennell, *Morocco*, 202.

¹⁵⁹Waterbury, *The Commander of the Faithful*, 87.

¹⁶⁰Waterbury, *The Commander of the Faithful*, 87.

¹⁶¹Jonathan Wyrzten, *Making Morocco: Colonial Intervention and the Politics of Identity* (New York: Cornell University Press, 2016), 21.

¹⁶²Wyrzten, *Making Morocco*, 21.

üzerindeki baskıları da aynı güç ve sıklıkta artırmıştı.¹⁶³ 1962 Anayasasının yazılması ve kabul edilmesi sırasında, monarşi mutlak güce sahipti. Bunu göz önünde bulundurarak, ilk anayasanın, özellikle Kral'a verilen yetkilerle ilgili olarak yapılması şaşırtıcı değildir. Eski partiler, özellikle de İstiklal parçalanmıştı, bu da onların monarşiye karşı güçlerinin çoğunu kaybetmelerine neden olmuştu.¹⁶⁴ Tek tek partilerin zayıf konumu, çeşitli yeni partileri monarşiye meydan okumaktan ziyade kavgalarla meşgul tutan parti sisteminin parçalanmasıyla daha da şiddetlenmiştir. İstiklal'in tercihi, milletvekilinin veya herhangi bir başka partinin de güçlü aktörler haline gelebileceği genişletilmiş bir diktatörlükten ziyade, partinin kendisinin ve monarşinin baskın oyuncular olmaya devam ettiği statüko diktatörlüğü idi.¹⁶⁵ Kral ise İstiklal'den farklı bir konumdaydı ve dolayısıyla oldukça farklı tercihlere sahipti. İstiklal ile statükoya devam etmek yerine rejimi genişletmeyi ve daha kapsayıcı hale getirmeyi tercih etmiş ve bu nedenle sistemi açmaya ve riski göze almak yerine sürecin mutlak kontrolünde olduğu bir zamanda siyasi rekabet başlatmaya karar vermiştir.¹⁶⁶

2.1.6. 1960-2011 Yıllar Siyasi Gelişmeler

1960'lar, Fas'ın siyasi ve anayasal gelişimi için önemli on yıl olarak bilinmektedir. V. Muhammed'in yerini Kral II. Hasan almış ve 1962 referandumunu ile yeni bir anayasa onaylanmıştır. Bu anayasa, Kral'a geniş yetkiler vermiş; iki meclisli ve çok partili bir sistem oluşturmuş ve Fas'ı anayasal, demokratik ve sosyal monarşi olarak tanımlamıştır.¹⁶⁷ Anayasanın 6. madde İslam'ı devlet dini olarak ilan etmiş ve Kral'ın “İmam des Musulmans et le défenseur de la din (Müslümanların imamı ve din savunucusu)” yerine “Emîrül-mü'minîn” (Commandeur des croyants) (mad.19-1962) olarak değiştirmiştir.¹⁶⁸ Krallık tacı artık II. Hasan'ın kendisinden (madde 20) (Fas Anayasası 7 Aralık 1962) başlayarak doğrudan soyundan gelenler aracılığıyla aktarılacaktır. 1962 Anayasa metninin kabulü, milliyetçiler, muhafazakârlar ve

¹⁶³Waterbury,*The Commander of the Faithful*, 88.

¹⁶⁴Waterbury,*The Commander of the Faithful*, 88.

¹⁶⁵Pennell, *Morocco*, 202.

¹⁶⁶Pennell, *Morocco*, 202.

¹⁶⁷Pennell, *Morocco*, 67.

¹⁶⁸Sahar Bazzaz,*Forgotten Saints: History, Power, and Politics in the Making of Modern Morocco*(Harvard University Press, 2010),58.

monarşistler ile merkezi iktidarı eleştiren ilerici solun savunucuları arasındaki bölünmeyi şiddetlendirmiştir.¹⁶⁹

Fas, 1960'ların başındaki siyasal yaşamın açılması her zaman yukarıdan kontrol edilen bir süreç olarak tasarlandığı iddiasının mükemmel bir örneğidir. Ayrıca, Kral V. Muhammed ölmemiş olsaydı, anayasanın büyük olasılıkla aynı şekli alacağını belirtmekte fayda vardır; zira Kral anayasanın hazırlanmasına büyük ölçüde müdahil olmuştu. Diğer bir deyişle, siyasi sistemin kontrollü açılımı, genel olarak monarşi tarafından takip edilen bir stratejiydi.¹⁷⁰ 1965 yılında, II. Hasan muhalefet ile güç mücadelesine girerek parlamentonun ve anayasanın askıya alınmasına yol açan güçlü bir politika benimsemiştir. 1970'lerin başında ülke, Kral'ı devirmeyi ve bir cumhuriyet kurmayı amaçlayan iki darbe girişimiyle sarsılmıştır. Söz konusu bu darbe girişimlerinin her ikisi de ordu içerisinden yapılmış ve her ikisi de başarısız olmuştur. Bu olaylardan hemen sonra, yönetim muhalefete karşı açık olma niyetini yansıtan bir anayasal revizyonu başlatmıştır.¹⁷¹ Anayasanın 43. maddesinin revize edilmesi ile "Chambre des Représentants"ta seçilen grupların temsil oranı yeniden belirlenmiştir. Böylelikle, Fas için 1980'ler, büyük ölçüde İran devriminden etkilenen İslami mücadeleye dayalı hareketlerin yayılması ve taç üzerinde sosyal ve politik baskının yaşandığı yıllar olmuştur. Bu grupların liderlerinden bazıları, ilerleyen dönemde, 2011 olaylarında önemli bir rol oynayacaktı.¹⁷²

Bu baskılar 1996'da ülkenin demokratikleştirilmesini amaçlayan bir anayasa değişikliğinin onaylanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu değişikliğin temelinde, iki meclisli sistem yer almıştır; bunların beş yıl için doğrudan genel oyla seçilen Temsilciler Meclisi ve dokuz yıl süreyle dolaylı oyla seçilen Danışmanlar Meclisi olmasına karar verilmiştir.¹⁷³ Böylelikle yasama ve seçim yasası derinlemesine yeniden formüle edilmiştir. Buradaki amaç, uluslararası topluluğun talebi altında, vatandaşlarla yakınlaşmaktır. Aynı zamanda, bu yasal müdahale Monarşiyi diğer isyan riskinden koruyacaktı. Monarşi II. Hasan'dan, daha sonra oğlu VI. Muhammed'e geçmiştir. Yeni Kral, sadece ulusal ve uluslararası analistler ve akademisyenler tarafından değil, aynı

¹⁶⁹Bazzaz, *Forgotten Saints*, 58.

¹⁷⁰James N. Sater, *Morocco: Challenges to Tradition and Modernity* (New York: Routledge, 2016),45.

¹⁷¹Sater, *Morocco*, 45.

¹⁷²Sater, *Morocco*, 45.

¹⁷³Pennell, *Morocco*, 205.

zamanda Fas halkı tarafından da heyecanla karşılanmıştır. Krallığının ilk aylarında, geçmişten kopma, sosyal ve kırsal kalkınma ve kaynakların yeniden tahsisi gibi projelerle ülkeyi modernleştirme ve liberalleştirme konusunda istekli olduğunu göstermiştir. Böylelikle modern ve popüler bir hükümdar imajını oluşturmayı başarmıştır.¹⁷⁴ Ancak söz konusu beklentilere rağmen, gerçek bir demokratikleşme süreci takip edilmemiştir. Modernizasyon programındaki gecikme, kriz yıllarından zaten etkilenen ekonomik durumu daha da kötüleştirmiştir.

2.2. Fas Anayasal Sisteminin Şekillenmesi ve Gelişim Tarihi

2.2.1. Genel Olarak

Fas, devlet gelenekleri ve siyasi tarihi bakımından Kuzey Afrika ve Orta Doğu'nun diğer devletlerinden farklı özellikleriyle bilinen, kendine özgü konuma sahiptir. Modern bir devlet olan Fas Krallığı, bölgenin diğer devletleriyle kıyasladığımızda birçok bakımdan benzersiz bir devlettir. Fas Krallığı, kurumları, Hz.Muhammed'den (sav) şecere soyundan gelen ve iktidar temsilcisinin aynı zamanda Hz. Peygamber'in dini otoritesinin meşru halefi olması nedeniyle meşruiyet iddiasında bulunan anayasal bir monarşiye dayanmaktadır. Bu iddiaların savunmasında Fas monarşisi, aynı zamanda ünlü Fes şehrini kuran İdrisiler hanedanlığındaki modern Fas devletinin kökenlerine kadar uzanan kesintisiz bir siyasi geleneğe işaret etmektedir.¹⁷⁵ Bu gelenek, modern Fas, yönetici kurumlarına, özellikle de artık bir monarşiye dönüşen Krallığa başka meşruiyet biçimleri de sağlamaktadır.¹⁷⁶ Fas Krallığının ilk anayasası 1962 yılında kabul edilmiştir. Anayasa, meşruti monarşi sistemini benimsemiş olup bir dizi haklar kategorisine sahipti. Fakat, ülkedeki siyasi güçler arasındaki uyuşmazlıklar ve mutabakat kültürünün yokluğu 1960'ların sonunda ülkede parlamenter monarşiden çok uzak bir yapının şekillenmesine neden olmuştur. 1970 yılında ikinci bir anayasa kabul edilmiştir. Dönemin istikrarsızlığı anayasa metnine yansımış durumdaydı. Parlamentonun yetki alanı Kral lehine daraltılmıştı. Üçüncü anayasa ise 1972'de kabul edilmişti. Bu anayasa birçok demokratik hüküm içermekteydi. Fakat Kral II. Hasan

¹⁷⁴Pennell, *Morocco*, 207.

¹⁷⁵Mouna, "The Role of Civil Society", 6.

¹⁷⁶Holden, *The Politics of Food*, 92.

parlamento seçimlerini belirsiz bir tarihe kadar erteleyerek yasama fonksiyonunu keyfi bir şekilde kullanmıştır.

Fas'ın yönetim kültürünü karakterize etmek gerekirse, sadece sınırlı ve genellikle tamamen biçimsel nitelikte olsa bile, anayasada demokratik çoğulculuk hükmünün bulunması olağan dışıdır. Siyasi karar alma sistemiyle bağlantılı olan, ona şiddeti meşrulaştırmak için dolaylı araçlar sağlayan diğer devlet kurumları da vardır. Silahlı kuvvetler ve çeşitli polis ve iç güvenlik servisleri de ya Krallık ailesinin üyeleri aracılığıyla doğrudan kontrol yoluyla (Kral'ın kendisi silahlı kuvvetlerin başıdır) ya da hareket eden yakın müttefik siyasi figürler aracılığıyla monarşiyle yakından bağlantılıdır.¹⁷⁷ Bu yüzden, yukarıda da belirttiğimiz üzere monarşi, Fas siyasi yaşamının hayati odak noktasıdır. Fas siyasi sistemi aynı zamanda kolonyal ve sömürge öncesi siyasi yapıların bir karışımıdır ve bu bakımdan diğer bölgesel sistemlerden biraz farklıdır. Başka hiçbir Kuzey Afrika ülkesi bu özelliklerin birleşimine veya Orta Doğu'daki birkaç bölge benzer yapılara sahip değildir.¹⁷⁸ Fas monarşisi, Avrupa siyasi vizyonunun hâkim olduğu bir bölgede kendi meşruiyetini sağlayan bu benzersizliktir. Kuşkusuz, büyük ölçüde, sömürge öncesi siyasi yapıların sömürge sonrası dünyada önemli bir rol oynamadaki başarısızlığı, sömürgeci deneyimin bizzat yerli olmayan siyasi otoriteyi yok etmekteki etkinliğinin bir sonucudur. Cezayir, 114 yıl Fransa ile sanal siyasi entegrasyonun ardından hiçbir siyasi geleneği olmayan bir bağımsızlıkla karşı karşıya kalmıştır. Birçok yönden Fas'la benzer bir sömürge deneyimi olan Tunus, Temmuz 1957'de beyliğini feshetmiştir. Libya'da BM tarafından 1951'de kurulan İdris Monarşisi, 1911'e kadar Sirenayka, Kuzey Çad ve Fizan'a siyasi olarak hâkim olan sömürge öncesi Senusi düzenine yüzeysel bir benzerlik taşısa da hiçbir zaman modern Libya'ya eşdeğer bir toprak varlığı üzerinde resmi bir siyasi kontrol geliştirmemiştir.¹⁷⁹ Bunları dikkate aldığımızda, Fas'taki siyasi sistemin benzersiz bir yere sahip olduğunu görebilmekteyiz. Fas'ın dini ve kültürel bağlarını bulduğu daha geniş bölge olan Orta Doğu'da bile neredeyse paralel bir vaka yoktu. En yakın örnek ise sömürge döneminden önceki siyasi yapılarla çok net bağlantıları olan bir monarşinin toplumun modern dünyaya geçişini sağlayan Suudi Arabistan'dır. Bununla birlikte, Suudi Monarşisi

¹⁷⁷Holden, *The Politics of Food*, 92.

¹⁷⁸Holden, *The Politics of Food*, 92.

¹⁷⁹Holden, *The Politics of Food*, 92.

halifelik statüsü iddiasıyla meşruiyet aramıyor ve kökeni Necd'de on beşinci yüzyıla kadar uzansa da Hicaz'ın kalıcı kontrolüne geçtiği 1926'dan beri sadece modern Suudi Arabistan'ı yönetmektedir.¹⁸⁰ Bu hususları bir arada ele alıp değerlendirirsek, Fas'ın, siyasal kültür, mücadele ve modernleşme bakımından Kuzey Afrika'da ve Orta Doğu'da son derece orijinal bir yere konumlandırabiliriz.

2.2.2. 1962 Anayasası

1962 Anayasası,¹⁸¹ 14 Aralık'ta kabul edilmiştir. Anayasa Giriş, 12 bölüm ve 109 maddeden ibaretti. Anayasaya göre Fas Krallığı egemen bir Müslüman devletidir, resmi dili Arapçadır ve Büyük Mağrib'in¹⁸² bir kısmını ihtiva etmektedir.

1962 Anayasası, 1958 Fransız Anayasası örnek alınarak hazırlanmıştır. Anayasa, Kral'a büyük yetkiler vererek, tahtın miras yoluyla geçmesini öngörmüştür. Genel Hükümler başlığı altında düzenlenen Birinci Bölüm (1-18 maddeler)'de yer alan hükümlere göre Fas Krallığı anayasal, demokratik ve sosyal monarşidir. Egemenliğin kaynağını oluşturan halk, bu hakkını referandum yoluyla doğrudan ve anayasal kurumlar aracılığıyla dolaylı yoldan kullanır. Fas'ta tek partili rejim yasaktır. Kanun, Millet'in yüksek iradesinin ifadesidir, herkes kanuna tabidir ve kanunların geriye hükümlülüğü yoktur. Krallığın sloganı "Allah, Vatan, Kral"dır. İslam dini, devletin resmi dinidir. Ülkenin ilk anayasası olan 1962 Anayasası, yalnızca siyasi rekabeti sağlamakla kalmayıp "seçmenler, her iki cinsiyetten tüm yetişkin vatandaşlardır, vatandaşlık ve siyasi haklarından yararlanırlar" ifadesi ile yurttaşların tam katılımını garanti altına almıştır.¹⁸³ Anayasanın 9. maddesine göre ülke vatandaşlarının şu özgürlükleri garanti altına alınmıştır: Krallığın her yerinde hareket ve yerleşme özgürlüğü, fikir özgürlüğü, her türlü ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü. Örgütlenme özgürlüğü ve seçtikleri

¹⁸⁰Mouna, "The Role of Civil Society",7.

¹⁸¹ Constitution of Morocco: Dec.14, 1962,<https://lawcat.berkeley.edu/record/367135>

¹⁸² 1970 Anayasasında da geçen Büyük Mağrib'den amaç, Atlas Okyanusundan Basra Körfezine kadarki topraklardır. Milliyetçi Araplar bu kadar geniş bir alanda tek bir Arap Devletinin kurulması gerektiği yönünde propaganda yapar ve bazı Arap devletleri bu hususu kendi anayasalarında belirtmişlerdir. Mesela, Libya Anayasası (11 Aralık 1958), Irak Anayasası (16 Temmuz 1970) vs. Bkz: Servet Armağan, "Fas Krallığı Anayasası," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 37, no.1-4 (1971): 293 – 308.

¹⁸³Abdeslam M.Maghraoui, "Democratization in the Arab world? Depoliticization in Morocco," *Journal of Democracy* 13, no.4 (2002): 24-32.

herhangi bir sendikaya ve siyasi örgüte katılma özgürlüğü. Bu özgürlüklerin kullanılması ancak kanunla sınırlandırılabilir. (Fas Anayasası 1962: 9. madde)¹⁸⁴

Anayasanın İkinci Bölümü Kral Hakimiyeti (19-35) Kral'ı Emîrül-Mü'minîn olarak tanımlamıştır. Kral birlik ve beraberliğin simgesidir; yurttaşların, sosyal grup ve toplulukların hak ve özgürlüklerinin koruyucusudur. Kral aynı zamanda Millet'in bağımsızlığının ve Kraliyet ülkesinin toprak bütünlüğünün güvencesidir. Anayasanın 20. Maddesine göre Fas tacı ve anayasal hakkı miras yoluyla II. Hasan ailesinin erkek veliahda geçer (yaş sırasıyla). 18 yaşına ermemiş ve Kral tahtına oturacak veliahdın yetkileri Vesayet Kurulu Konseyi tarafından kullanılacaktır. Vasilik Kurulu'nun başkanı Kral'ın, en az 1 yaşına ermiş en yakın erkek akrabasıdır. Kral'ın kişiliği dokunulmaz ve kutsaldır. Başbakan ve Bakanlar Kral tarafından atanacaktır. Kral, doğrudan af yetkisine sahiptir.

Üçüncü Bölüm Parlamento (md. 36-63) adı altında düzenlenmiştir. 1962 Anayasasının rekabetçi seçimlerin demokratik ilkesini korumasına rağmen, geniş oy hakkı ve halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bir parlamentoyu garanti etmemiştir. Kısacası, 36. ve 44. maddelere göre; parlamento, yalnızca Temsilciler Meclisi'nin doğrudan genel oyla seçileceği iki meclisten oluşmaktadır.¹⁸⁵ Meclis üyeleri, seçim kolejlere tarafından seçilmektedir. Üyelerinin üçte ikisi, ilçe ve il meclisleri ve belediye meclislerinin üyelerinden oluşan seçim kolejlere tarafından seçilmekte, geri kalanı ise Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odası ve sendika üyeleri tarafından seçilmektedir (md. 45).¹⁸⁶

Dördüncü Bölüm Hükümet (md. 64-79), Beşinci Bölüm Parlamento ve Hükümet Arasındaki İlişkiler (md. 80-81) başlıkları altında düzenlenmiştir. Mahkeme erki Altıncı Bölümde (md. 82-87) düzenlenirken Anayasa Mahkemesi'ne ilişkin hükümler Yüksek Mahkeme'nin Anayasa Dairesi (md. 100-103) bölümlerinde yer almıştır.

Kuşkusuz tartışmalı olmakla birlikte, 1962 Anayasasının sadece halkın seçtiği temsilcilerden müteşekkil bir parlamentoyu garanti etmemesi temelde demokrasinin gerçekleşmesine önemli bir engel teşkil etmediği söylenebilir. İki parlamento meclisi

¹⁸⁴ Constitution of Morocco: Dec.14, 1962, <https://lawcat.berkeley.edu/record/367135> Melloni, "La Constitution Marocaine de 2011," 5-17.

¹⁸⁵ Maghraoui, "Democratization in the Arab world? Depoliticization in Morocco," 24-32.

¹⁸⁶ David Melloni, "La Constitution Marocaine de 2011: Une Mutation Des Ordres Politique et Juridique Marocains," *Pouvoirs* 145, no. 2 (2013): 5-17.

olmasına ve bunlardan yalnızca birinin halk tarafından seçilmesine rağmen, hükümetin, aslında vatandaşlar tarafından seçilen Temsilciler Meclisi'ndeki partilerin gücü temelinde kurulmuş olmasıdır. Başka bir deyişle önemli olan, 1962 Anayasasının bu meclisteki partilerin gücünün atamanın temelini oluşturması nedeniyle, alt meclise geniş oy hakkı ile makul ölçüde rekabetçi seçimler için sağlanmış olmasıdır.¹⁸⁷ İfade, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü gibi temel sivil özgürlükler konusunda 1962 Anayasası olumlu gelişme göstermiştir. 1962 Anayasasının 6. ve 9. maddeleriyle, tüm bu haklar kabul edildikten sonra bağımsız Fas'ın yasal mevzuatı kapsamına alınmış¹⁸⁸ ve gereken düzenlemeler yapılmıştır. Doğrudan insan haklarına veya İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne göndermede bulunmamasına rağmen 1962 Anayasası, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde yer alan tüm hak ve özgürlüklere, bu hakların ne zaman ve hangi durumda uygulanmayacağına dair herhangi bir hüküm eklemeyen sıralamıştır. Bu husus, temel sivil özgürlükleri, diğer birçok Orta Doğu ülkesinin anayasalarından çok daha iyi bir şekilde koruduğu anlamına gelmektedir.¹⁸⁹ Birçok olumlu hüküm içerse de 1962 Anayasası kusursuz olmaktan uzaktır. Temel sorunlar, hükümetin siyasi hayattaki konumu ile ilgilidir. Daha önce de belirtildiği gibi, temel demokratik ilkelerden biri, hükümetin bağımsız olmasını gerektirmektedir, bu da onun tabi olmaması veya seçilmemiş elitlerden etkilenmemesi gerektiği anlamına gelmektedir.¹⁹⁰ Oysa hükümetler, zaman zaman bir değil iki seçilmemiş elitlere tabi olmuştur. Bunlar meclis ve Kral'dır. 1962 Anayasası üst meclise diğer yetkilerin yanı sıra yasa tasarısı başlatma ve yasaları reddetme ve kabul etme yetkisi vermiştir. (Anayasa 1962, md. 55 ve 62). Buna göre, 1962 Anayasası, güçlerini meclisle paylaşmak zorunda oldukları için, halk tarafından seçilen üyelerin etkili bir şekilde yönetebilme ilkesini ihlal etmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁷Maghraoui, "Democratization in the Arab world? Depoliticization in Morocco," 24-32.

¹⁸⁸Melloni, "La Constitution Marocaine de 2011," 5-17.

¹⁸⁹Malik Boumediene, "Le Régime Constitutionnel Marocain," *Revue Du Droit Public et de la Science Politique en France et al'Etranger*, no.6 (2003):1743-88.

¹⁹⁰Boumediene, "Le Régime Constitutionnel Marocain," 1743-88.

¹⁹¹Boumediene, "Le Régime Constitutionnel Marocain," 1743-88.

2.2.3. 1970 -1972 Anayasası

Fas Krallığının bir sonraki anayasası 24 Temmuz 1970 yılında kabul edilmiştir.¹⁹² On iki bölüm (bab) olarak hazırlanmış anayasa, kısa metinler halinde kaleme alınmış 101 maddeden oluşmaktadır. 1962 Anayasası, sarayın siyasi üstünlüğünü ve Kral'ın hüküm sürdüğü ve yönettiği bir sistem üzerine dizayn edilmiştir. 20. yüzyıl meşrutî monarşileri arasında Fas Kralı'nın anayasal konumu son derece kuvvetli bir şekilde belirlenmiştir. Burada da Padişah, önceki Anayasada olduğu gibi Emîrül-mü'minîn sıfatını taşımaktadır. Anayasanın bazı hükümlerinin 4 Ekim 1958 Fransız Cumhuriyeti Anayasasından mülhem olduğu söylenebilir. Anayasanın başlangıç kısmında şu hükümler yer almaktadır: “*Fas Krallığı, tam hâkimiyete sahip bir İslâm Devletidir. Resmi dili Arapçadır. Fas, Büyük Magrimden bir parçadır. Bir Afrika Devleti sıfatıyla, hedeflerinin arasında Afrika Birliğini gerçekleştirmek de vardır. Milletlerarası sahada illiyetlerini yerleştirmek zaruretim idrak ile, bu teşkilâtlarda faal ve çalışkan bir üye olan Fas Krallığı, mevzuatın icap ettirdiği prensip, hak ve vazifeleri taahhüt eder. Ayrıca, dünyada barış ve selâmeti muhafaza etmek için çalışmaya da devam azmini de tekit eder (tekrarlar).*”

Anayasanın Birinci Bölümü “Umumi Hükümler” adı altında düzenlenmiş olup “Temel Prensipler” (md. 1-7), “Vatandaşların Siyasî Hakları” (8-12) ve “Vatandaşların İktisadî ve Sosyal Hakları” (md. 13-18) adlı alt bölümlerden oluşmaktadır. Birinci Bölümde yer alan hükümlere göre Fas'taki rejim anayasalı demokratik ve sosyal bir Monarşidir. Hâkimiyet milletindir. Millet; egemenliğini direkt olarak referandum, dolaylı olarak da anayasa kurumları yoluyla kullanır. Siyasi partiler, sendika örgütleri, cemaat meclisleri ve meslekî odalar vatandaşların teşkilatlanma ve temsil edilmesine yardım ederler. Kanun, millet iradesinin en yüksek tercümanıdır Herkes onu tatbik etmek mecburiyetindedir. Kanunlar geriye yürümezler. Bütün Faslılar kanun önünde eşittirler. Erkek ve kadınlar siyasî haklardan istifade etmekte eşittirler. İster erkek ister kadın olsun, her vatandaş rüştüne erdikten sonra seçmen olabilir, medenî ve siyasî haklarını kullanabilir (md. 1-8). Tüm vatandaşların serbest dolaşım, ikamet, ifade ve

¹⁹² 1970 Fas Anayasasının Türkçeye tercümesi ve kısa ön açıklamalarla birlikte, Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek künyesiyle yayımlanmıştır Servet Armağan, “Fas Krallığı Anayasası,” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 37, no.1-4 (1971): 293 – 308.

toplama, dernek kurma, sendika veya siyasi partilere katılma hakkı güvence altına alınmıştır. Krallık adı altında düzenlenmiş İkinci Bölümde (md. 19-35) Kral'ın yetki ve işlevleri belirlenmiştir. Anayasaya göre Kral, milletini en yüksek temsilcisi, birliğinin sembolü, devletin devamlılığının güvencesi, dinin koruyucusu, anayasaya saygıyı sağlayan ve vatandaş, toplum ve toplulukların haklarını koruyandır. Kral aynı zamanda ülkenin istiklalinin ve meşru hudutlar ülkesinin garantisidir (md. 19). Fas Krallık Tahtı ve anayasada belirtilen haklar, II. Hasan'ın evlâtlarından en yaşlı çocuğa verasetle, daha sonra da onun en büyük çocuğuna geçer. Fakat Kral'ın çocukları arasından yaşça en büyük olan çocuktan bir başkasını kendisine hayat boyunca halef tayin etmesi bunun dışındadır. Eğer Kral'ın erkek evladı yoksa, Krallık onun en yakın erkek akrabasına, ondan sonra ise yukarıdaki tertip ve şartlarla, onun oğluna geçer (md. 20). Kral on sekiz yaşına ermeden reşit olmuş sayılmaz. Reşit oluncaya kadar, anayasanın Kral'a tanıdığı hak ve yetkileri (Anayasaya müracaat hakkı hariç) Vesayet Konseyi kullanacaktır. Konsey, Kral'ın yirmi sekiz yaşını tamamlamasına kadar, vasi olarak Kral'ın yanında danışma heyeti niteliğinde görev yapar. Vesayet Kurulu'na Kral'ın erkek cihetinde ve yirmi bir yaşını tamamlamış erkek akrabasından en büyüğü başkanlık yapacaktır. Vesayet Kurulu; Yüksek Konsey Başkanı, Temsilciler Meclisi Başkanı ve Kral'ın, tamamen serbest iradesiyle seçtiği yedi kişiden oluşmaktadır. Vesayet Kurulu'nun çalışma kuralları organik kanunla belirlenir (md. 21). Kral, Bakanlar Konseyi'ne başkanlık eder (md. 25). Kral, kanunların uygulanması için emirnameler çıkarır, kanunlarla ilgili referandum yapar veya yeniden görüşülmesini isteyebilir (md. 26). Kral düzenleme yetkisini kullanır ve Kral'ın Başbakan'a verdiği bu yetkinin sahasını fermanlar belirleyecektir (md. 29). Kral, yabancı devletler ve uluslararası örgütlerdeki temsilcilerinin atamalarını onaylar, antlaşmalar imzalar ve üyesine devlete mali yük getiren antlaşmaları onaylar (md. 31). Kral Hâkimler Yüksek Kurulu'na başkanlık eder; hâkimleri tayin eder. Kral Öğretim Yüksek Konseyi'ne başkanlık eder (md. 33).

Üçüncü Bölüm "Temsilciler Meclisi" (md. 36-57), Dördüncü Bölüm "Hükümet" (md. 58-63), Beşinci Bölüm "Makamların Birbiriyle Münasebetleri" (64-74) başlıkları altında düzenlenmiştir.

Temsilciler Meclisi yılda iki kez toplanır (md. 38). Meclisin olağanüstü dönemlerdeki toplantılarını belli çalışma programına göre yapar, programda yer alan

konular tamamlanınca Kraliyet Kararnamesi ile sona erdirilir (md. 39). Temsilciler Meclisi üyeleri altı yıl müddetine seçilir (md. 43). Temsilciler Meclisi kanun çıkarır, fakat sınırlı bir zaman içinde ve belli amaçlar için değişik konuları Bakanlar Konseyi'nde görüşülerek kararname yoluyla, normal olarak kanunlara inhisar eden önlemleri alabilme konusunda hükümete yetki verebilir. Bu kararnameler, yayımlandıktan sonra yürürlüğe girer; fakat çıkarılmasına izin veren kanunun belirlediği müddet sonunda, onaylanması için Temsilciler Meclisi'ne sunulması gerekir. Temsilciler Meclisi feshedilmişse, yetki kanunu geçersiz olur (md. 44).

Altıncı Bölüm “Yargı” (md. 75-80), Yedinci Bölüm “Yüksek Mahkeme” (81-85) başlıkları altında düzenlemiş olup yargı sisteminin yetki, görev ve işlevlerinden bahsetmektedir. Yargı kararları Kral adına verilir ve icra edilir (md.75-76). Hakimler, Hakimler Yüksek Kurulu'nun önerisiyle atanır (md. 77). Kral, Hakimler Yüksek Kurulu'nun başkanıdır. (md. 79). Hükümet üyeleri, görev sırasında işledikleri suçlardan sorumludurlar. Temsilciler Meclisi onları ithama ve Yüksek Mahkeme'ye sevk edebilir (md. 81-82). Yüksek Mahkeme üyeleri, milletvekilleri arasından Temsilciler Meclisi tarafından seçilir. Yüksek Mahkeme'nin Başkanı Kral fermanıyla atanır (84). Anayasanın 93. maddesine göre Yüksek Konsey'de bir Anayasa Komisyonu kurulur. Bu Komisyona, Yüksek Konsey'in birinci başkanı başkanlık eder. Organik kanunla kurulacak (md. 95) Anayasa Komisyonu, anayasanın maddelerinde kendisine verilen yetkiler dışında, milletvekillerinin seçimi üzere referandumun sağlıklı olduğuna dair karar verir.

Anayasa metninde Sekizinci Bölüm “Mahalli Topluluklar” (md. 86-88), Dokuzuncu Bölüm “Yüksek Milli Kalkınma ve Planlama Konseyi” (md. 89-92) başlıkları altında yer almaktadır.

Onuncu Bölüm “Yüksek Konsey Anayasa Komisyonu” (md. 93-96) anayasada geçen Yüksek Konsey, bir anayasa kurumu değildir. Bu kurum bir devlet müessesesidir ve Kral'ın idaresinde son derece etkin bir rol oynamaktadır. Konsey üyeleri Kral'a yakın kişilerden oluşmuştur.¹⁹³

¹⁹³ 1970 Fas Anayasasının Türkçeye tercümesi ve kısa ön açıklamalarla birlikte, Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek künyesiyle yayımlanmıştır. Servet Armağan, Fas Krallığı Anayasası, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 1971, Cilt 37, Sayı 1-4, ss. 293 – 308.

“Anayasa Değişikliği” adlı On Birinci Bölümde (md. 97-100) yer alan hükümlere göre anayasayı değiştirmek kastıyla harekete geçebilir. Temsilciler Meclisi üçte iki üyesinin kabulü ile Kral’a anayasa değişikliği yapması için teklifte bulunabilir. Referandumdan sonra değişiklik kesinleşir. Devletin Monarşi rejimi ile İslâm Dinine ait hükümler hakkında değişiklik yapılamaz.

Geçici Hükümler adlı On İkinci Bölüm tek maddeden (101) ibaret olup; “Temsilciler Meclisi’nin *tasdiki ile Majeste Kral, Anayasal kurumları korumak, resmi makamları işletmek ve Devlet işlerinin görülmesi için gerekli yasama ve düzenleme tedbirleri alabilir*” şeklinde ifade edilmiştir.

Anayasanın kabulünün ardından, 1970 yılının ağustos ayında ikinci tur parlamento seçimleri yapıldı ve muhalefet partileri koalisyonunun boykotu, Monarşi yanlısı adayların 240 sandalyenin 220’sini kazanmalarını sağladı. Böylece Kral, muhalefeti tutuklamak yerine, seçim yoluyla parlamentodan onları saf dışı ederek hiçbir tehdit oluşturmayacak şekilde etkisiz hale getirmeye çalışmıştı.¹⁹⁴ Kral, 1971 ve 1972’de kendisine karşı askeri darbe girişimlerinin ardından, 1972’de halk referandumu için yeni bir anayasa sunmuştur. Bu kez, parlamentoya ek yetkiler verilirken altı yılda bir olağan seçimlerin yapılması sağlanmıştır. Milletvekillerinin üçte ikisi doğrudan seçilecek ve kalan üçte biri ise yerel yetkililerden oluşan bir seçim koleji tarafından seçilecekti. Batı Sahra’daki çatışma nedeniyle iki kez ertelenen yasama seçimleri 1984’te yapılabilmisti. Muhalefet, 306 milletvekilinden oluşan yeni ve daha büyük parlamentoda nispeten az sandalye kazanmıştır.¹⁹⁵

1970 Anayasası, siyasi partilerin zayıflığına katkıda bulunmuş ve temelde mutlakiyetçi yönetime parlamenter bir görünüm kazandırmaya çalışmıştır. 1970’te monarşinin gücü zirveye ulaşmış ve muhalefet partileri yönetimin siyasi üstünlüğünü dizginleyememiştir. Böylece saray, kitlelerden kopuk görünen ve baskıcı önlemlerin sonucu olarak birçok taraftarından mahrum kalan muhalefet partilerini süresiz olarak etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Siyasi partilerin kenara çekilmesi ordunun rolünün

¹⁹⁴Maghraoui, “Constitutional Reforms in Morocco,” 685-690.

¹⁹⁵Maghraoui, “Constitutional Reforms in Morocco,” 685-690.

genişlemesine yol açmış ve bu da nihayetinde Temmuz 1971’de bir darbe girişimine yol açmıştır.¹⁹⁶

10 Mart 1972’de yeni bir anayasa kabul edilmiştir ve böylelikle yeni siyasi açılımın oluşması sağlanmıştır. Yeni anayasa, 1962 metninin hükümlerine geri dönmüştü. Bununla birlikte Ekim 1977’ye kadar gerçek anlamda yürürlüğe girememiştir. Muhalefet partileri, referandumu boykot etme çağrısında bulunsalar da Kral, Ağustos 1972’deki ikinci darbenin kendilerine bir reform programı üzerinde anlaşmaya varma ve bir koalisyon hükümeti kurma fırsatı vereceğine inanmaktaydı.¹⁹⁷ 1972 yılının sonunda UNFP içinde ortaya çıkan bölünmeler muhalefet birliğinin dağılmasına neden olmuştur. Bu arada saray, taht etrafında milli birlik çağrısı yaparak ve güney vilayetlerinde egemenlik iddia etmek için milliyetçi kartı oynayarak kontrolü ele almıştı. Partilerin 1972-1977 yılları arasında siyasi oyuna yeniden entegre olmalarına rağmen, 1972 Anayasasının geçiş hükümlerine ilişkin 102. maddesi sayesinde II. Hasan, yürütme ve yasama yetkilerini kendi elinde toplamaya devam etmiştir.¹⁹⁸

2.2.4. 1992- 1996 Anayasası

1990’lar özellikle demokratikleşmenin dünyaya yayıldığı bir dönem olmuştur. Keza Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla yeni bir demokratikleşme dalgası harekete geçmiştir. Fas’ta, 1992’de büyük muhalefet partileri, hükümet politikalarına itiraz etmek ve seçim reformları, adil seçimler için garantiler, asgari oy kullanma yaşını düşürmek ve yasama organı için daha fazla yetkiler talep etmek için Ulusal Cepheyi (El-Koutla) kurmuşlardır. Buna karşılık Kral, bu taleplerin bazılarını karşılamak için anayasada değişiklik yapılmasını önermiştir.¹⁹⁹ Söz konusu referandum 4 Eylül 1992’de yapıldı. Büyük katılımın sağlandığı bu referandum yeni anayasayı onayladı; ertesini yıl yeni seçimler yapıldı.²⁰⁰ Şunu da belirtelim ki temelde 1970, 1972, 1980, 1995 ve 1996 yıllarındaki tüm anayasa metinlerinde yapılan değişikliklerin stratejik olarak Kral’ın

¹⁹⁶Maghraoui, “Constitutional Reforms in Morocco,” 685-690.

¹⁹⁷Abdelilah Belkeziz, “Morocco and Democratic Transition: A Reading of the Constitutional Amendments—Their Context and Results,” *Contemporary Arab Affairs* 5, no.1 (2012): 27-53.

¹⁹⁸Mohammed Hashas, “Moroccan Exceptionalism Examined: Constitutional insights pre-and post-2011,” (Çalışma Tebliği, Istituto Affari Internazionali, 2013), 42.

¹⁹⁹Mohamed Madani, Driss Maghraoui, and Saloua Zerhouni, *The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis*(Stockholm: International IDEA, 2012), 37.

²⁰⁰John Entelis, *Islam, Democracy, and the State in North Africa*, (Bloomington: Indiana University Press, 1997).

muhalefeti ve siyasi alanı daraltmaya çalıştığı görülmektedir. İleride yapılacak 1996 Anayasası, muhalefet seçkinleri (köklü partiler) ile monarşi arasındaki bir uzlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkacaktı.²⁰¹ 1992 Anayasası,²⁰² daha hesap verebilir bir hükümet için kilit alanlarda değişiklikler önermiştir. Başbakan'a kendi bakanlarını seçme yetkisi vermekte ve kabineyi Başbakan'ın yetkisi altına almaktaydı. Daha önce Kral, kabineyi hem kendisi seçmekte hem de yönetmekteydi. Bununla birlikte, parlamentonun kabine üzerindeki gözetim yetkisi artırılmış; Başbakan ve kabine, siyasi kararlarından daha fazla sorumlu tutulmaya başlanmıştır.²⁰³ Parlamentonun yetkileri, diğer alanlarda da artmaya başlamıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Önceki tüm anayasaların aksine, bir devletin Kraliyet ya da olağanüstü hâl kararnamesiyle parlamento otomatik olarak feshedilemez (her ne kadar Kral bu anayasada Parlamento'yu görevden alma yetkisine sahip olmasına rağmen);
- Kral, kendisine iletdikten sonraki 30 gün içinde Parlamentodan geçen yasa tasarılarına göre hareket edecektir. Daha önceki düzenlemede ise Kral bir yasa tasarısı üzerine süresiz olarak hareket etmekten kaçınabilmekte ve böylece Parlamentonun iradesini tamamen görmezden gelebilmekteydi.
- 1992 Anayasası, parlamento'ya soruşturma komisyonları oluşturma yetkisi vermiş ve böylelikle parlamento denetimini artırmıştır.
- Bu anayasaya göre Bakanlar, milletvekillerinin sorularını yirmi gün içinde yanıtlamakla görevlendirilmiştir. Önceki düzenlemede milletvekilleri tarafından sunulan soru önergeleri, bakanlar tarafından genellikle görmezden gelinmekteydi.
- 1992 Anayasası, parlamentonun yeni bir kabineyi ve hükümet tarafından sunulan programı onaylamasını gerekli kılmıştır. Hükümetin programıyla güvenoyu verilmezse, tüm kabine istifa edecekti. Bu değişiklikler, uzmanlarca, monarşinin kentli orta sınıfların siyasi özlemlerine yanıt verme girişimi olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁴

Parlamentonun yasama faaliyetleri belirli alanlarla sınırlıyken, Kral herhangi bir alanda yasa yapabilmektedir. 1992 Anayasasınının 27. maddesi de Kral'ın parlamento'yu

²⁰¹Madani, Maghraoui, ve Zerhouni, *The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis*,14.

²⁰² The Morocco Constitution, 1992, https://www.servat.unibe.ch/icl/mo00000_.html

²⁰³Madani, Maghraoui, ve Zerhouni, *The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis*, 14.

²⁰⁴Madani, Maghraoui, ve Zerhouni, *The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis*,37-9.

kararname ile feshetmesine izin vermiştir. Ayrıca Kral'a parlamento seçimlerinin tarihini belirleyip değiştirme yetkisi tanımıştır. 1992 Anayasası Fas Parlamentosu'nun yetkilerini büyük ölçüde artırmış olsa da Kral hala devlet gücünü elinde tutmaya devam etmiştir.²⁰⁵

Haziran 1993'te yapılan seçimler, bağımsızlıktan bu yana Fas'taki en adil ve en temsilî seçim olarak bilinmektedir. 1993 Parlamentosu, 222'si halk oylamasıyla seçilen ve 111'i dolaylı olarak yerel yetkililerin seçim kolejlere tarafından gelen 333 milletvekilinden oluşmuştur. Seçim sürecine on iki parti ve iki sendika katılmıştır. Bununla birlikte oy pusulası sistemi muhalefet partilerinin protestolarına neden olmuştur. Hükümet yanlısı güçler doğrudan seçimlerde sadece %54 oranında oy toplayabilmelerine rağmen parlamentodaki sandalyelerin büyük bir kısmını (%79) almışlardır.²⁰⁶ Siyasi sistemde alternatif bir mekanizma sağlamak için Kral, muhalefete bir hükümet kurma fırsatı sunmuş, ancak muhalefet İçişleri, Dış İlişkiler, Adalet veya Maliye bakanlıklarının kendilerine verilmesi gerektiğini ifade ederek Kral'ın önerisini reddetmişlerdir. Kral, muhalefeti siyaset sahnesinde tutmaya çalışırken aynı zamanda bu önemli bakanlıkların kontrolünü elinde bulunduran elit güçlerin desteğini de sürdürmeye çalışmıştır. Ayrıca, demokratikleşme süreci içerisinde kendisini tehdit edebilecek güçlü siyasi güçlerin süreci tamamen terk etmesini veya ele geçirmesini engellemeye çalışmıştır.²⁰⁷

Kral Hasan, otuz beş yıl boyunca yönetim için periyodik olarak halk referandumlarını kullanmış ve parlamentonun kesin yetkileri ve gücünü sürekli kontrol altında tutmaya çalıştı. Bu kapsamda ve dünyadaki genel siyasi gelişmelerin de etkisi ile Kral, Fas'ta yeni iki meclisli bir parlamentonun oluşturulmasına karar vermiş ve bunun için 1996 Anayasasını²⁰⁸ ilan etmiştir. 1996 Anayasasının en önemli yönü, doğrudan seçilmiş bir alt meclisin, 325 üyeli Temsilciler Meclisi'nin kurulması ve yerel konseyler, meslek örgütleri ve işçi sendikaları tarafından seçilen 270 üyeli bir üst meclis

²⁰⁵Marina Ottaway, "The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same," Erişim tarihi: 9 Aralık 2020, <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same/51>.

²⁰⁶George Joffé, "Morocco's Reform Process: Wider Implications," *Mediterranean Politics* 14, no.2 (2009): 151-164.

²⁰⁷Joffé, "Morocco's Reform Process," 151-164.

²⁰⁸The Morocco Constitution, 1996, https://constitutionnet.org/sites/default/files/the_constitution_of_morocco.pdf

olmuştur.²⁰⁹ Yeni parlamentoyu oluşturan anayasa, Georges Vedel, Yves Gaudemet ve Michel Rousset gibi üç Fransız anayasa bilim adamının yardımıyla 1994 ile 1996 yılları arasında hazırlanmıştır. Anayasa, alt meclisin beş yıllık dönemler için doğrudan oy hakkı ile seçilmesini sağlamış, üst meclis dokuz yıl için ve meclisin üçte biri her üç yılda bir yeniden seçilecek şekilde oluşturulmuştur.²¹⁰

Üst meclis karma bir yapıya sahipti; keza üyelerinin beşte üçü, mahalli topluluklar olarak bilinen yerel organlardan oluşan bölgesel bir seçim koleji tarafından seçilmekteydi. Kalan beşte ikisi, meslek birliklerinin temsilcileri tarafından seçilecekti. Bu düzenleme, devlet işlevlerini yerel yetkililere ademi merkezileştirmeye yönelik daha büyük bir hükümet girişiminin parçasıdır. Her iki meclis de yasa çıkarabilir ve değişiklikler önerebilmektedir. Ayrıca, her iki meclisin de aynı şartlarda kabul edilebilmesi için bir kanunu incelemeleri gerekmektedir. Bununla birlikte, anayasanın 50. maddesi, alt meclise öncelik vermektedir. Bu meclis, Bakanlık Kabinesinin oluşumuyla ilgili olarak daha büyük yetkilere sahipti ve kabinenin bir programı sunmasının ardından tek başına oy kullanabilmektedir.²¹¹ İtalya ve Güney Afrika gibi, Fas da üst meclis hükümetine çok fazla güç veren üçüncü ülkedir (md 70). Üst meclisin alt meclisi kontrol etme gücü, hızlı bir demokratikleşme sürecinin tehdidi altında olanların çıkarlarını savunurken, alt meclisin temsilî niteliğini sağlamaktadır. Buna ek olarak, iki meclisin oluşturulması, Kral'ın alt meclis bağlamında siyasi sistemi açmaya devam etmesine, üst mecliste kendi çıkarlarını savunmasına ve kendisini doğrudan bir siyasi aktör olarak uzaklaştırmasına izin vermiştir.²¹²

Gerçekte üst meclis, mümkün olduğunca çok sayıda siyasi aktörü formel siyaset kapsamında tutmak ve böylelikle demokratikleşme sürecini desteklemek amacıyla alt meclisten farklı bir seçim bölgesini temsil edecek şekilde tasarlanmıştır. Geçmişte bu tür manipülasyonlar hem monarşinin hem de Fas siyasi partilerinin meşruiyeti üzerinde kümülatif bir olumsuz etkiye sahipti. Kral, bağımsızlıktan bu yana sık sık manipüle

²⁰⁹Driss Maghraoui, "Introduction: Interpreting Reform in Morocco," *Mediterranean Politics* 14, no.2 (2009): 143-9.

²¹⁰Maghraoui, "Introduction," 143-9.

²¹¹Maghraoui, "Introduction," 143-9.

²¹²Alexis Arieff, *Morocco: Current Issues*, (Washington: Congressional Research Service, 2011), 10.

edilen ve ortaklaşa kullanılan Fas'ın siyasi partilerine olan ilgiyi canlandırmanın bir yolunu bulmanın zorluğu ile karşı karşıya kalmıştır.²¹³

Normal faaliyet gösteren siyasi partiler olmadan Fas, aşırı İslamcı gruplar, suç ağları ve diğer radikal örgütler gibi muhalif tepkilerin devletin istikrarını bozma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.²¹⁴

Sonuç olarak 1996'daki anayasa değişikliği ve 1997 seçimleri, 1993 seçimlerini şiddetle protesto eden ana muhalefet partileri de dahil olmak üzere, Fas'taki başlıca siyasi güçlerin önemli bir çoğunluğu tarafından desteklenmiştir. Muhalefetteki USFP (Sosyalist) Partisi'nin İstiklal Partisi ile birlikte seçimlere katılması, soldaki güçlerin Fas siyasi yaşamının demokratikleşmesinin bir işlevi olarak yeni parlamentoyu desteklediğini göstermiştir.²¹⁵ Fas'ta siyasetin yapısı, 1993 ve 1997 seçimleri arasında önemli ölçüde değişmiştir. Örneğin, 1993 seçimlerinden sonra kaçan sosyalist USFP'nin lideri Abd el-Rahman Yusufi aktif siyasi hayata dönmüştür. Alt meclisin USFP önderliğindeki koalisyon tarafından kontrolü, nihayet muhalefetin kilit bakanlıkların çoğunun kontrolünü ele geçirmesine ve Kral'ın iktidarı değiştiren güçlü siyasi partiler planını hayata geçirmesine neden olmuştur.²¹⁶ Aynı zamanda, sağcı partilerin yerel konseylerdeki güçlü gösterileri ve üst meclis üzerindeki hakimiyetleri, tiranlığına karşı tamamen savunmasız olmadıklarını ve yerleşik elitlerin demokratikleşme projesini terk etmediklerini göstermektedir. İş dünyası da Fas İşletmeleri Genel Konfederasyonu aracılığıyla yeni parlamentoya destek vermişlerdir.

Bu süreçte, daha önce haklarından mahrum bırakılan grupları parlamento aracılığıyla siyasi sürece sokma çabasında da önemli kazanımlar elde edilmiştir. Örneğin; 1993'ün aksine, yeni parlamento daha önce tamamen dışlanan siyasi güçleri tekrara siyasi alana çekmiştir. Bununla birlikte, bazı siyasi güçler Fas siyasi kurumlarının alanının dışında kalmıştır. Örneğin, kilit İslamcı gruplardan biri olan Abd el-Salam Yasin liderliğindeki Adalet ve İhsan yeni parlamentoya Fas siyasetinin ana akımına dahil edilmemiştir.²¹⁷

²¹³Maghraoui, "Introduction," 143-9.

²¹⁴Arieff, *Morocco*, 11.

²¹⁵Arieff, *Morocco*, 11.

²¹⁶Driss Maghraoui, "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco," *Mediterranean Politics* 14, no.2 (2009): 195-211.

²¹⁷Imen Gallala-Arndt, "Constitutional Reforms in Tunisia, Egypt, Morocco and Jordan: A comparative Assessment," *IEMediterranean Year Book*, (2012), 141-4.

Bu iki grubun dışlanması Fas siyasi sistemi için büyük bir sorun olmamakla birlikte, yeni parlamentonun katılım ve istikrar için her derde deva olmadığını göstermiştir. Bu güçlerin her biri, istikrarsızlık yaratma konusunda önemli bir potansiyele sahipti ve çok sayıdaki devlet karşıtı takipçi sayısı, seçim siyasetine artan katılımın önünde bir engel teşkil etmemiştir.²¹⁸

Bununla birlikte, monarşinin hem sistemin istikrarını sürdürme hem de onu daha önce dışlanmış güçlere açmaya devam etme yeteneği, kısmen yeni iki meclisli parlamentonun önemini ortaya koymuştur. Referandum sürecine verilen geniş destek, 1997 parlamento seçimlerine yoğun katılım, muhalefet hükümeti kurulması ve üst meclisin monarşi yanlısı güçler tarafından kontrol edilmesi, hepsi Fas'ın yeni iki meclisli parlamentosunun demokratikleşmenin bir işlevi olduğunu göstermektedir. İki meclisli sistem “Kral’ın nihai hakem olarak konumunu” güçlendirmiştir. Bu durum, hükümdarın politikanın yönünü belirlemesine olanak tanımıştır. 1999’da ölen Kral II. Hasan’ın iki meclisli parlamento onaylayarak, anahtar bir kurum oluşturduğu görülmektedir.²¹⁹

²¹⁸Gallala-Arndt, “Constitutional Reforms,” 141-4.

²¹⁹Gallala-Arndt, “Constitutional Reforms,” 141-4.

BÖLÜM 3

3. 2011 ANAYASA YAPIMI VE ÖZELLİKLERİ

3.1. 2011 Anayasa Yapımını Etkileyen Faktörler

2011 Fas Anayasasını ve olası sonuçlarını tam olarak kavramak için, anayasal reformların evirildiği tarihsel süreci ve reformları tetikleyen daha yeni toplumsal hareketleri anlamamız gerekir. Bu sürecin anayasa yapımı olayı, o dönemde meydana gelen ve Arap Baharı olarak bilinen olayla doğrudan ilintilidir. Fas'ın, son derece itibarsızlaştırılmış ve siyasi açıdan zayıf siyasi parti ve işçi sendikaları bağlamında, 20 Şubat 2011'de ülke genelinde 53 şehir ve kasabada yaklaşık 150.000–200.000 Faslı sokaklarda yürümüş, demokrasi ve değişim çağrısında bulunmuşlardır. Yapılan bu protestolar “20 Şubat Hareketi” olarak bilinmektedir. Tunus ve Mısır'daki isyanlardan esinlenen binlerce genç internetin de yardımıyla Fas'ta yaşanan bu harekete katılmıştır. Bununla birlikte dinamik bir sivil toplum Fas bağlamında yakın geçmişte aktif olduğu için 20 Şubat Hareketi sadece Arap Baharı'nın bir parçası olarak yorumlanamaz.²²⁰

Arap Baharı genel itibarıyla, Tunus'ta Muhammed Bouazizi adlı gencin tezgâhına zabıta tarafından el konması ve Bouazizi'nin kendisini yakması üzerine 10 Aralık 2010'da ortaya çıkmış ve tüm Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da bir domino etkisi yaratan protestoların başlamasına neden olmuştur. Elbette gerek bölge gerekse İslam dünyasının genelinde yeni bir dönem başlatan olayların bu şekilde patlak vermesi ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerin yanı sıra tarih boyunca birikmiş çeşitli sorunlardan kaynaklanmıştır. Arap Baharı'nın amacı eski yapıyı değiştirerek yeni bir dönem başlatmak ve yıllar boyunca dış emperyalist politikalar ile yönetilen bölgenin kaderini artık halkın kendisi tarafından belirlemektir. Bu olayın, Orta Doğu ve Kuzey

²²⁰ Francesco Biagi, “The 2011 Constitutional Reform in Morocco: More Flaws than Merits,” Jean Monnet Occasional Papers, no. 7, Institute for European Studies (Malta) (2014),6.

Afrika ülkeleri açısından bir ilk olduğu bilinmektedir. Aslında Arap Baharı, diktatörleri yıkmak için halkın kendi isteği üzerine başlamış bir hareketti. Fakat süreç içerisinde uluslararası aktörlerden de destek alarak geniş kitlelere ulaşmıştır.

Orta Doğu’da yaşanan olaylar protestolar ile başlayıp, ayaklanma, iç çatışma son olarak lider ve rejimin devrilmesi gibi süreçlerden geçmiştir. Reform talebinde bulunan halk, ülke liderlerini reformlar önünde bir engel olarak görmüş, onları sivil veya şiddet yoluyla iktidardan düşürmeye çalışmıştır. Bu nedenle doğrudan liderleri ve rejimleri hedef almışlardır. Bu talepler bölgedeki tüm ülkelerde büyük yankı uyandırmasa da taleplerin büyük oranda gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Fas, Arap Baharı hareketlerinden çok etkilenmemiş, Tunus’ta başlayan hareketler gibi artarak rejim değişikliğine sebep olmamıştır. Bu durum, ülkedeki Monarşi rejiminin tutumuyla açıklanabilir. Nitekim Fas Kral’ı yeni anayasa çalışmaları ve ifade hürriyetini güvence altına almaya söz vererek olayları çok büyümeden bastırmayı hedeflemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasi gelişim süreçlerini belirleyen tarihi koşullar ve siyasi kültür bakımından Fas, diğer Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinden farklı bir konumdadır. Aslında gelişen ekonomisi ve uluslararası düzeyde artan rolüyle Kuzey Afrika’nın son yıllarda yükselen yıldızı olarak kabul edilmeye başlanmış ve ülkenin jeopolitik konumu, genç nüfusu, dışa açılması, siyasal reformlar, turizm yatırımları ve sanayileşmenin sonucunda Fas’a olan ilgi artmıştır. Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen ülkenin sistemik problemleri devam etmiştir. Dünya Bankası verilerine göre Fas, Yemen’den sonra bölgedeki en düşük ikinci kişi başına düşen gelire sahip ve gençlerde işsizlik oranı yüzde 20’nin üzerindedir.²²¹

Arap Baharı, geçtiğimiz on yıl içinde kelimenin tam anlamıyla siyasetten soyutlanmış Fas’ta siyasi hareketlenmeye yol açmıştır. Harekete Adalet ve Hayırseverlik Örgütü (*Al Adl Wal İhsan*) olarak bilinen en büyük gayri resmi ve güçlü İslami muhalefet gruplarından biri ve bir dizi küçük sol parti katılmıştır. Etkili bir kuruluş olarak Fas İnsan Hakları Derneği protestolara destek vermiştir.²²² Ayrıca hareket, sol siyasi partilerin küçük kesimlerinin ve Birleşik Sosyalist Parti, Demokratik Yol ve Demokratik ve

²²¹ Tahir Kılavuz, “Fas’taki Protestolar Neden Yeni Bir Arap Baharı Başlatamadı?,” Nisan 2021 tarihinde erişilmiştir, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/fastaki-protestolar-neden-yeni-bir-arap-bahari-baslatamadi>.

²²² Biagi, “The 2011 Constitutional Reform,” 5.

Sosyalist Öncü Parti gibi işçi sendikalarının dayanışmasını da kazanmayı başarmıştır. Bazı durumlarda, “20 Şubat İttihadileri” (Halk Güçleri Sosyalist Birliği’nin gençliği, USFP) gibi “siyasi fikir birliği” partilerinin üyeleri bile harekete katılmıştır. Bu üyeler, kendi partilerinin siyasi tercihleri ve yönelimleriyle hayal kırıklığına uğramış gençlik gruplarını temsil etmekteydi.²²³

Orta Doğu / Kuzey Afrika bölgesindeki farklı ülkeleri kasıp kavuran diğer sosyal hareketler gibi, 20 Şubat Hareketi de tüm tezahürlerinde yalnızca otoriter yönetime muhalefetiyle birleşen farklı ideolojik konumların bir bütünü olarak belirmiştir. Protestocular sağlık, eğitim ve barınma alanlarında daha fazla sosyal eşitlik ve sosyal refah hizmetlerine erişim talebinde bulunurken, daha genel siyasi konulara odaklanmışlardır. Başlangıcından bu yana hareketi birleştiren şey, Fas siyasi sistemini rahatsız eden bazı büyük sorunlara açıkça hitap eden bir dizi şikayetti. Fakat söz konusu beklentilere rağmen, gerçek bir demokratikleşme süreci takip edilmemiştir. Modernizasyon programındaki gecikme, kriz yıllarından zaten etkilenen ekonomik durumu daha da kötüleştirmiştir. 2003 yılı, Krallığın istikrarı için zor ve belirleyici bir yıl olmuştur. Radikalleşmiş grupların eylemleri Kazablanka’nın çeşitli sembolik yerlerinde eşzamanlı beş intihar saldırısına, kırktan fazla kişinin ölümüne ve çok sayıda yaralıya neden olmuştur. VI. Muhammed babası II. Hasan’ın 1970’ler darbesinden sonraki baskıcı güvenlik önlemlerinin aynılarını tekrarlamış ve sert önlemler almıştır. Bu ise, güvenlik güçlerine daha fazla güç atfedilmesine ve kamu düzeninin pekiştirilmesine neden olmuştur. Arap Baharı’nın tohumları bu tarihsel gelişmeler kapsamında filizlenmiştir.²²⁴

2011 isyanlarından önce, Fas birkaç yıl boyunca, ana aktörleri Kral, siyasi partiler ve çeşitli toplumsal hareketler olan bir sosyal ve anayasal reformlar dinamiği içindedir. Ekonomist A. Azirar’a göre temel olarak 2011 protestolarını anlamak için bu protestolara önderlik eden 20 Şubat Hareketi’nin ortaya çıktığı sosyal, ekonomik ve politik ortama odaklanmak gerekmektedir.²²⁵ Azirar, Fas nüfusunun öfke patlamasında

²²³ Norman L. Greene, “Rule of Law in Morocco: A Journey Towards a Better Judiciary Through the Implementation of the 2011 Constitutional Reforms,” *ILSA J. Int’l & Comp. L.* 18, no.2 (2011): 469-70.

²²⁴ Michael J. Seth, *A Concise History of Modern Korea: From the Late Nineteenth Century to the Present* (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2019), 245.

²²⁵ Stacy E. Holden, *The Politics of Food in Modern Morocco* (Florida: University Press of Florida, 2014), 83.

bir dizi önemli faktörün var olduğunu vurgulamaktadır. Ekonomik bakış açısına göre, 1983-1992 yıllarının Yapısal Uyum Programı, kamu yatırımlarının azalmasına, işsizlik oranının ve yoksulluğun artmasına ve ücretsiz kamu hizmetlerinin azalmasına neden olmuştur. Sosyal boyut söz konusu olduğunda, uygun bir eğitim sisteminin eksikliği ve kentsel ve kırsal bağlam arasında eğitime ayrılan araç ve altyapı eşitsizliği tetikleyici unsurlar olarak görev yapmıştır. Ama aynı zamanda sansür ile karakterize edilen ve daha sonra temsil edilmeme duygusu yaratan politik bağlam, sivil toplumun hayal kırıklığını beslemiştir.²²⁶ Ayrıca, bağımsız bir kamuoyunun olmayışı, kitle iletişim araçları üzerindeki kontrol sayesinde yönetici sınıfın kendi siyasi çizgisini empoze etmesine izin vermiştir. Bu, çoğunlukla kırsal kesimde yaşayan nüfusu, geleneğin, dinin kutsallaşmış ve tartışmasız bir siyasi gücün içgüdüsel olarak kabulüne götürmüştür. İşte bu koşullar, 20 Şubat Hareketi'nin kapısını açarken,²²⁷ Tunus ve Mısır'daki direnişlerden ilham alan Faslı gençler, yozlaşmış düzene karşı daha fazla demokratikleşme ve toplumsal adalet talep ederek ülke çapında gösteriler düzenlemeye başlamıştır.²²⁸ 20 Şubat Hareketi, çoğunlukla insan hakları dernekleri veya hükümet dışı partilerin aktivistleri olan gençler tarafından yönetilmiştir. Hareket içinde bir araya gelen aktörlerin çeşitliliğine rağmen hepsi demokratik olarak seçilmiş bir kurucu meclis tarafından ortaya çıkan gerçek bir demokratik anayasa gibi aynı talepler etrafında toplanmıştır. Ayrıca başlıca talepler arasında, etkili bir kuvvetler ayrılığı, bağımsız bir yargı, tüm Faslılar için onurlu bir yaşam güvencesi ve maaşların artırılması bulunmaktaydı.²²⁹

Bu harekete katılan bağımsız gençlerden ayrı olarak Berberi hareketinden ya da farklı politik partilerden insanlar, Marksistler ve işçi sendikaları da 20 Şubat'ı destekleyenler arasındaydı. Birçok farklı grupları aynı çatı altında toplayan bu hareketin ortak paydası ise destekçilerin; gerçek demokrasi, toplumsal adalet ve eşitlik istemesiydi.²³⁰ Fas'taki anayasal reform, ülkenin ilk Anayasasının 1962'de yürürlüğe girmesinden bu yana uluslararası politikada dikkatleri üzerine çekmiştir. Özellikle 1962 Anayasası ve sonrasında ilan edilen anayasalar bir bütün olarak ele alındığında, ülkenin

²²⁶ Holden, *The Politics of Food*, 83.

²²⁷ Holden, *The Politics of Food*, 84.

²²⁸ Lenie Brouwer ve Edien Bartels, "Arab Spring in Morocco: Social media and the 20 February movement," *Africa Focus* 27, no.2 (2014): 9.

²²⁹ Khalid Mouna, "The Role of Civil Society in Morocco: Towards Democracy or Autocracy?" *Medreset Working Papers*, no.13(June 2018), 6.

²³⁰ Brouwer ve Bartels, "Arab Spring in Morocco," 16-9.

siyasi ve sosyal dönüşümünü yansıtan bir dizi değişikliğin kabul edildiği bilinmektedir. Söz konusu anayasaların monarşi ile ulusal siyasi partiler arasında bir iletişim aracı sağladığı ve önceki dönemlerde yaşanan gerginlik ve güvensizliğin aşılmasına katkıda bulunduğu görülmektedir.

3.2. Anayasa Reform Sürecinin Anatomisi

Kral VI. Muhammed 9 Mart 2011’de yaptığı önemli konuşmasında hedefini belirterek yeni anayasa reform sürecini başlatmıştır. Ancak, Kurucu Meclis gibi seçilmiş bir organ kurulmazken parlamentoya da doğrudan danışılmamıştır. Bunun yerine Kral, Anayasal Revizyona ilişkin Danışma Komisyonu’nu (*Commission Consultative pour la Révision Constitutionnelle*, CCRC) atamıştır. Şunu da belirtelim ki “Söz konusu komisyonun başında anayasa hukuku alanında uzmanlaşmış 67 yaşındaki Profesör Abdeltif Menouni’nin bulunması, farklı siyasi partiler, işçi sendikaları ve diğer siyasi aktörler ile koordinasyon sağlanması öngörülmüştür. Fas bağımsızlığını kazandığından bu yana ilk defa Anayasa reformu için böyle bir yöntem kullanılmış, gizli komisyonlar oluşturulmamış, harici uzmanlar getirilmemiştir.”²³¹ Bu komisyon sadece siyasi aktörlerle değil, aynı zamanda akademisyen, kanaat önderleri, insan hakları savunucuları dahil olmak kaydıyla toplumun değişik kesimlerinden olan temsilcilerle görüşerek görüş alışverişinde bulunmuş ve müzakerelerin sürdürülmesi amacıyla istişare toplantıları düzenlemişlerdir. Her ne kadar bahsi geçen taraflar söz konusu toplantılara katılmışlarsa da Kral’ın bir Kurucu Meclis oluşturmamasını ve reformların Kral Sarayı’nın gölgesinde yürütüldüğünü eleştirmişlerdir. Kral’ın danışmalarından “Muhammed Mutasım, Komisyon üyeleri ile Anayasaya katkı yapan siyasi partiler, sendikalar, sivil toplum kuruluşları ve diğer aktörler arasında irtibat noktası olarak görev yapmıştır.”²³²

²³¹ López García, Bernabé. “Le Maroc et le printemps arabe dans un monde en plein changement.” *Institut Européen de la Méditerranée*. Mart 2012. <http://www.iemed.org/publicacions-en/historic-de-publicacions/papersiemed-euromesco/11.-le-maroc-et-le-printemps-arabe-dans-unmonde-en-plein-changement>, Aktaran: Neslihan Temelat, “Fas: Arap Baharının İstisnası mı?”, *Yasama Dergisi*, no. 23 (2013): 89-90.

²³² Marina Ottaway. *The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?* (Washington DC: Carnegie Endowment, 2011), Aktaran: Neslihan Temelat, : 90-91.

Kral'ın yakın danışmanları her zaman olduğu gibi sarayın kontrolünü elde tutma amacıyla komisyona başkanlık etmişlerdir.²³³ Kral'a göre komisyon, Fas toplumunun mozağini temsil edecektir. Bununla birlikte Anayasa Danışma Komisyonuna ek olarak, bir siyasi komisyon da kurulmuştur. İkinci komisyonda parlamentodaki en büyük sekiz parti temsilcileri yer almıştır. Danışma Komisyonu, seçilmiş bir temsilci organ yerine "katılımcı bir yaklaşım" tercihini yansıtmak istemiş ve daha önce bölgeselleşme reformu üzerine müzakere sürecinde kullanılmış olan bir yöntemden yararlanmışır.²³⁴ Buna göre, Gözlem Mekanizması (Mécanisme de Suivi) adında bir danışma organı kurulmuştur. Danışma Komisyonu ise siyasi ve toplumsal aktörlerle revize edilmiş anayasa konusundaki taleplerini yazılı mutabakat ve sözlü sunumlar şeklinde ortaya koydukları oturumlar yapmış ve ardından komisyonun mevcut üyeleriyle müzakereleri sürdürmüştür. Davetli siyasi örgütlerin, sendikaların, iş derneklerinin ve STK'ların çoğu bu müzakerelere katılmışlardır. Bununla birlikte, ülkenin en önemli işçi sendikası Demokratik Emek Konfederasyonu (Confédération démocratique du Travail), üç sol parti, İslamcı hareketler ve bağımsız Fas İnsan Hakları Derneği gibi bazı önemli kuruluşlar (AMDH), danışma komisyonunun yapısı nedeniyle güven ve komisyondaki karar alma prosedürlerine ilişkin şeffaflık eksikliğini eleştirerek katılımı boykot etmişlerdir.²³⁵ Aynı şekilde 2011 yılında ülke çapında büyük protestoları düzenleyen 20 Şubat Hareketi istişare komisyonunun görüşmelerine örgüt olarak katılmamıştır. Dolayısıyla, anayasa reform sürecine dahil edilen katılımcı mekanizmanın kapsayıcılık düzeyi belirsizdir. Bu nedenle, yeni anayasa için girdilerini sunanlar yalnızca yukarıda belirtilen katılımcı gruplardan ibarettir. Komisyondaki karar alma süreçlerine ve istişare komisyonunun rolüne gelindiğinde şeffaflık ve formalite eksikliğinin, tüm görüşmelerde oldukça belirgin olduğu iddia edilmektedir. Aslında, çeşitli sunumlar ve anayasanın nihai metni hakkındaki tartışma, esas olarak Danışma Komisyonuyla sınırlı olmuştur. Ne parlamento ne medya ne de başka herhangi bir kuruluş, anayasaya ilişkin kamuya açık bir söylemde bulunmuştur.²³⁶

²³³ André Bank, "Jordan and Morocco: Pacification through Constitutional Reform," *Protest, Revolt and Regime Change in the Arab World*, (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2012): 31.

²³⁴ Bank, "Jordan and Morocco," 32-3.

²³⁵ Bank, "Jordan and Morocco," 32-3.

²³⁶ Anja Hoffmann ve Christoph König, "Scratching the Democratic Façade: Framing Strategies of the 20 February Movement," *Mediterranean Politics* 18, no.1 (2013): 12-15.

Kral'ın öngördüğü reform tasarısında aşağıdakiler öngörülmüştür:

- Kral'ın Parlamento seçimlerinde en çok oyu alan parti içinden Başbakan tayin etmesi;
- Anayasada Kral için kullanılan “kutsal” kelimesinin çıkarılması;
- Kral yerine başbakanın hükümete başkanlık etmesi ve başbakanın parlamentonun alt kanadını lağvetme hakkına sahip olması;
- Başbakan'ın Hükümet Konseyi'ne başkanlık etmesi; Hükümet Konseyi'nin kabineye sunulacak politikaları hazırlaması;
- Parlamentonun sivil haklar, seçimler ve uyrukluğun denetimi üzerinde daha fazla söz sahibi olması;
- Kadınların erkekler ile sivil ve sosyal açıdan eşit olması (geçmişte yalnızca siyasi eşitlik güvence altında idi);
- Berberi dilinin Arapçanın yanı sıra resmi dil olması.²³⁷

Muhalefetin eleştirilerine karşılık olarak hükümet, Kral'ın reform paketini şiddetle savunmuştur. Bu bağlamda, Parlamento ile İlişkilerden Sorumlu Bakan Driss Lachgar, bu paketi “gerçek bir devrim” olarak nitelendirerek, anayasa tasarısının “parlamentar monarşinin temellerini attığını” vurgulamıştır. Fakat, demokratikleşme anlamında bazı önemli adımların atılmasına rağmen yeni reformların Avrupalı anlamda bir parlamenter monarşi inşa ettiği söylenemez. Nitekim, bazı konularda Kral'ın statüsü ve yetkileri korunmuştur.²³⁸

Yeni anayasayı çevreleyen söylem, yalnızca reform sürecinin şeffaf olmayan doğası nedeniyle değil, aynı zamanda medyaya ve kamuoyuna açık bilgi eksikliği nedeniyle de kapsam ve derinlik açısından sınırlı olmuştur. Gözlem Mekanizmasına katılan kuruluşlara, yeni anayasa ile ilgili olarak Kral VI. Muhammed'in ikinci önemli konuşmasının yayınlanmasından sadece bir gün önce, 16 Haziran'da yazılı bir anayasa taslağı sunulabilmiştir. Sadece iki hafta sonra, anayasa basit bir evet veya hayır oyu ile referanduma götürülmüştür. Taslağın ilk yayınlanması ile referandum arasındaki bu dar zaman çerçevesi, anayasa konusunda kapsamlı bir kamuoyu tartışmasına engel

²³⁷Temelat, “Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?”:90.

²³⁸Temelat, “Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?”:90.

olmuştur.²³⁹ Buna rağmen yeni anayasa, referandumun %98,5 evet oyuna karşılık %1,5 hayır oyu ile onaylanmıştır. Fas'ın genel nüfusunun yaklaşık 35 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Krallığın genç nüfusu nedeniyle, yalnızca 20 milyonun oy kullanma hakkı vardır. Ancak resmi rakamlara göre sadece 13,4 milyon kişi seçmen listelerine yazılmış ve 9,8 milyonu sandık başına gitmiştir. Genel olarak bu, halkla ilgili olarak referanduma katılımın %50'nin altında olduğunu göstermektedir. Muhalefet gruplarının referandumu boykot etme çağrılarını da hesaba katarsak, sayılar, anayasaya verilen popüler desteğe ilişkin genellikle tasvir edilenden farklı bir durum arz ettiğini göstermektedir.²⁴⁰

Anayasa reformunun kamuoyu etkisine de değinmekte fayda vardır. Arap Baharı ve 20 Şubat Hareketi, Fas'ta birçok yeni protesto grubu ve örgütü ortaya çıkmasını sağlamıştır. Feministler, insan hakları aktivistleri, gençler ve İslamcılar da dahil olmak üzere grupların sayısındaki ve çeşitliliğindeki artış, Fas'ın kamusal alanında daha önce var olmayan bir dinamizm oluşturmuştur. Bu yeni görünürlük, Fas'ta kamusal ve özel alanlar ile resmi ve gayri resmi siyaset yapmanın yolları arasındaki uçurumu kapatmaya yardımcı olmaktadır.²⁴¹ Fas'ın 2011 Anayasa Reformu, sivil toplum ve devlet arasında dinamik bir diyalogu tetiklemiş ve sivil toplumun güçlendirilmesi için elverişli bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda meydana gelen güçlü bir toplumsal seferberlik, Fas'ta yolsuzlukla mücadele, demokratikleşmeyi, özgürlüğü ve insan onurunu teşvik etmek için benzeri görülmemiş halk taleplerini beraberinde getirmiştir. Kral'ın, 9 Mart 2011 tarihli, Faslılara büyük ümitler vadeden, yeni bir anayasanın hazırlanmasına yönelik zamana bağlı adımlar atan ve ardından referandum ve seçimler ilan eden "tarihi" konuşması bu protestoların bastırılmasında önemli olmuştur. Fas'taki İslamcılar tarihte neredeyse ilk defa bir hükümet kurma fırsatı yakalamışlardır. İslamcı bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD) 25 Kasım 2011 seçimlerinde dört büyük siyasi partiyle bir koalisyon oluşturmuştur. Bu süreçte birçok yurttaşlık hakkı, kadın kültürel, kalkınma ve eğitim dernekleri, Fas Anayasasını değiştirmekten sorumlu Kral'ın atadığı komisyona talepte bulunmuşlar. Fas dernekleri, yeni anayasanın sivil toplumun yetkilerini güçlendirmesini ve ayrıcalıklarını genişletmesini istemişlerdir.²⁴²

²³⁹ Hoffmann ve König, "Scratching the Democratic Façade," 15-20.

²⁴⁰ Hoffmann ve König, "Scratching the Democratic Façade," 15-20.

²⁴¹ Al-Akhssassi, "Reforms in Morocco," 482-509.

²⁴² Al-Akhssassi, "Reforms in Morocco," 482-509.

3.3. 2011 Anayasasının Getirdiği Değişiklikler

Öncelikle, yeni anayasaya biçimsel olarak bakmak gerekirse, 2011 Fas Krallığı Anayasası kauzistik bir yöntemle hazırlanmış olup bir dizi ayrıntı içeren geniş bir metin olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda, eski metinle kıyaslarsak, anayasa maddeleri 108'den 180'e çıkmıştır.

Yeni anayasa bir dizi değişiklik getirmiştir.

Yeni Anayasa, güçler ayrılığına ilişkin bazı siyasi mekanizmalar oluşturmayı başarmıştır. Bu kapsamda, hükümet liderinin (*Chef du Gouvernement*), diğer bir deyişle Başbakan'ın genel seçimlerde en çok oyu alan parti içinden Kral tarafından atanması, Başbakan'ın önerdiği kişilerin hükümet üyesi olarak atanması, Kral'ın kendi inisiyatifi ile veya Başbakan ile istişare ederek hükümet üyelerinin görevine son vermesi (47. madde), Bakanlar Konseyi'nin Kral'ın veya Başbakan'ın isteğiyle toplanması (48. madde), Bakanlar Konseyi'nin Başbakan ya da ilgili bakanın önerisiyle büyükelçi, vali gibi yüksek dereceli memurları ataması (49. madde), milletvekillerinin üçte birinin talebi üzerine araştırma komisyonu kurulması (67. madde), milletvekillerinin beşte birinin imzasıyla hükümete gensoru verilebilmesi (105. madde), Anayasa Mahkemesinin kurulması (129. madde), Yüksek Yargı Konseyi'nin yetkilerinin artırılması (113-116. maddeler) önemli yeniliklerdendir.²⁴³

Yeni Anayasa, Kral'ı artık "kutsal" olarak tanımlanmamaktadır. Ancak yine de 46. madde gereği kişiliğinin bütünlüğü dokunulmazdır. Bununla birlikte, 42. madde kapsamında inançlıların lideri rolü ve dolayısıyla dini işlevi aracılığıyla siyaseti etkileme yeteneği, kurumlar arasındaki yüce hakem rolünü tartışmasız hale getirmektedir.²⁴⁴ Yeni anayasanın 19. ve 40. maddeleri kapsamlı bir insan hakları ve temel özgürlükler sunmaktadır. Bununla birlikte, garanti altına alınan hak ve özgürlüklerden bazıları, "geleneksel olmayan" ilişkilerin suç sayılması gibi diğer anayasal ilkeler tarafından sınırlandırılmıştır. Anayasanın 47. maddesine göre Kral, hükümeti parlamentoda çoğunluğa sahip partiden seçecek, ardından iktidar partisinin önerisine göre hükümet üyelerini atayacaktır.²⁴⁵ Buna rağmen, anayasa aynı zamanda birçok özellikleri bakımından şeffaf olmayan ikili bir kabine yapısını kurumsallaştırmaktadır. Bunlardan biri hükümete başkanlık eden iktidar tarafından yönetilmektedir. İkincisi ise Kral'ın başkanlık ettiği Bakanlar Konseyidir. Her iki yürütme organı da anayasanın 48.

²⁴³ Temelat, "Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?": 92.

²⁴⁴ Mounah Abdel-Samad, "Why Reform not Revolution: A Political Opportunity Analysis of Morocco 2011 Protests Movement," *The Journal of North African Studies* 19, no.5 (2014): 801.

²⁴⁵ Abdel-Samad, "Why Reform not Revolution," 802-3.

maddesine göre bakanlar ve hükümetin başından oluşmaktadır. Kral'ın başkanlık ettiği Bakanlar Konseyi aynı zamanda Hükümet Konseyi tarafından alınan tüm kararları veto etme yetkisine sahiptir. Kontrol mekanizmaları ve veto hakları, hükümet tarafından alınan hemen hemen tüm kararlar üzerinde veto yetkisine sahip olduğu için şeffaf olmayan bir yürütme karar verme sistemini güçlendirmektedir. Monarşiye neredeyse tüm kabine kararları üzerinde her yerde veto yetkisi veren bu değişen otoritenin yanı sıra, resmi olmayan "Kraliyet kabinesi", yani Kral'ın belirli politika alanlarına atanmış danışmanlarından oluşan grubu özellikle stratejik alanlarda önemli bir rol oynamaktadır.²⁴⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki buna benzer paralel yürütme yapılanması birçok ülkenin anayasa sisteminde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Anayasanın 49. maddesine göre yüksek idari ve diplomatik görevler (büyükelçiler, devlete ait işletmelerin müdürleri ve bölge valileri), Kral'ın başkanlık ettiği konseye danışarak Hükümet Başkanı tarafından atanmaktadır. Daha önce bu yetki sadece Kral'a aitti. Yeni anayasadaki bu tür düzenlemeler, Kral'ın hükümet karşısındaki otoritesini zayıflatıyor gibi görünse de hükümet tarafından alınan kararlar üzerinde veto hakkı vermektedir. Yeni anayasanın 161. ve 171. maddeleri ile birlikte İnsan hakları ihlalleri, ekonomik kalkınma, bölgeselleşme, eğitim ve gençlik ve aile sorunları gibi önemli politika konularına ilişkin söyleme katkıda bulunmak için bir dizi yeni bağımsız kuruluşlar ve komisyonlar kurulmuştur. Ancak tüm bu yeni kurumlar, hükümete ve bakanlıklara paralel bir yapıda yer almaktadır. Bu şekilde, yetki ve kaynakların çeşitlendirilmesi ve yayılması yoluyla bakanlıkların ve parlamentonun yetkilerini etkin bir şekilde zayıflatmaktadır. Aynı zamanda birçokları tarafından bu kurumlar, sarayın, siyasi oyunda bir pay ve istikrarlı bir gelir sağlayarak belirli muhalefet figürlerine ortak olmasında aracı olarak görülmektedir.²⁴⁷

Yeni anayasaya göre, parlamento daha fazla yasama yetkisi kazanmış ve eskisine göre daha fazla siyasi konularda yasa çıkarabilmektedir. Ancak, sarayın yargı yetkisine ait önemli politika alanları parlamento denetiminden muaftır. Ayrıca, Kral anayasanın 96. maddesi gereği hükümeti ve Anayasa Mahkemesi Başkanını bilgilendirmesi koşuluyla, parlamentoyu ve hükümeti feshedebilmektedir. Yeni

²⁴⁶ Abdel-Samad, "Why Reform not Revolution," 802-3.

²⁴⁷ Mohamad Al-Akhssassi, "Reforms in Morocco: Monitoring the Orbit and Reading the Trajectory," *Contemporary Arab Affairs* 10, no.4 (2017): 482-509.

anayasanın 107. ve 115. maddeleri paradoksal olarak Kral tarafından denetlenen yargının bağımsızlığını da güvence altına almıştır. Bu maddelere göre Anayasa Mahkemesi'nde görevlendirilecek yargıçların çoğunluğu Kral tarafından atanacaktır. Özetle, yeni anayasa demokratik standartlar açısından sınırlı iyileştirmeler sunmaktadır. Kral'ın gücü yeni anayasa tarafından kısıtlanırken, saray halen çoğu siyasi kararı denetleyebilmektedir.²⁴⁸

Anayasanın 19 ila 40. maddeleri, Fas devletinin evrensel hak ve hürriyetler alanında uluslararası standartları yakalamasını öngörmektedir. Mesela, Anayasanın 19. maddesinde kadınların sosyo-ekonomik hakları, 23. maddesinde vatandaşların yasa dışı tutuklamadan korunması, 27. maddesinde vatandaşların kamusal bilgiye erişimine ilişkin hükümler düzenlenmiştir. Anayasa, Fas'ın kültürel çeşitliliği olarak Arap, Berberi, Hassani, Sahra, Endülüs, Yahudi ve Akdeniz kimliklerinin tanınmasını öngörmektedir. Bu bağlamda, Anayasanın 5. maddesine göre, Berberi dili devletin ikinci resmi dili olarak tanımlanmıştır.²⁴⁹

Fas anayasa yapım süreci uluslararası kamuoyu tarafından yakından izlenirken, bu konuda hem övücü hem de eleştirel tepkiler dile getirilmiştir. Bu bağlamda Arap Ligi Genel Sekreteri Amr Musa, yeni reformları demokrasi açısından önemli bir adım olarak değerlendirirken, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton bu reformları “bölgedeki diğer ülkeler için bir model” olarak nitelendirmiştir. Avrupa Birliği yetkilileri de Fas'taki yeni reformları desteklemiş Arap Bahar'ının getirdiği kargaşa ortamına vurgu yaparak Fas'ın istikrarının korunmasına ilişkin ümitlerini dile getirmiş, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi 2011 yılının haziran ayında Fas Krallığı Parlamentosuna “Demokrasi için Ortak” statüsü vermiştir. Avrupa Birliği Dış Politika Şefi Catherine Ashton, Genişlemeden Sorumlu Komiser Stefan Füle ile Temmuz 2011'de yaptığı ortak açıklamada aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

Fas'ta yeni Anayasaya ilişkin referandumun olumlu sonuçlanmasını memnuniyetle karşılıyor, oylamadaki barışçıl ve demokratik ruhu takdir ediyoruz. Teklif edilen reformlar Fas halkının meşru isteklerine karşı önemli bir yanıt teşkil etmekte olup Fas'ın AB içindeki İleri Statüsü ile uyumludur. Reformlar, demokrasi ve insan hakları saygının güçlendirilmesi, özellikle parlamentonun rolünün ve yargının bağımsızlığının artırılması yoluyla güçler ayrılığı, bölgeselleştirmenin ilerletilmesi ve

²⁴⁸ Al-Akhssassi, “Reforms in Morocco,” 482-509.

²⁴⁹ Temelat, “Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?": 91.

cinsiyet eşitliğinin güçlendirilmesine yönelik önemli taahhütler içermektedir. Şimdi bu reform gündeminin hızlı ve etkili bir şekilde uygulanmasını teşvik ediyoruz.²⁵⁰

Reformlar konusunda uluslararası kamuoyunun genellikle olumlu izlenimlerine karşın Fas muhalefeti ve hükümet karşıtlarının görüşleri olumsuz olmuştur. Bu kesimlere göre Kral'ın dış politika, güvenlik ve din alanındaki öncelikli konumu devam etmekte olup, reformu desteklemek adına camiler birer araç olarak kullanılmış, resmi haber ajansları yeni anayasa tasarısının propagandasını yapmışlardır. Yeni Anayasa reformuyla ilgili ülke içindeki akademik çevrelerde de eleştiriler gelmiştir. Bu eleştiriler doğrultusunda yeni Anayasa reformunun içeriği otoriter yapı tarafından belirlenmiş olup, bu durumun, "Fas'ta demokrasinin meşru bir şekilde yapılandırılması sürecinde sürdürülebilir olmadığı" vurgulanmıştır.²⁵¹

3.4. 2011 Anayasasında Devlet Erkleri

3.4.1. Yürütme Erki

2011 Anayasası yürütme erkine güçlü yetkiler tanımıştır; bu bağlamda hükümeti güçlendirmenin yanında, Kral'a önemli ve kontrol edilmesi güç olan yürütme yetkisini vermiştir. Bunun yanında, Fas'ın insan hakları ve uluslararası hukuka bağlılığı da teyit edilmektedir. Anayasa, Fas'ın bir anayasal monarşi olduğunu vurgularken, yürütme gücünü Monark, Başbakan ve Kabineye vermektedir. Yasama yetkisi, iki meclisli yasama organı tarafından yürütülmektedir. Yargı sistemi mahkeme ve Anayasa Mahkemesi olmakla iki ayrı bölüm halinde düzenlenmiştir.

Yürütme organı, birden fazla hükümet organının başı olarak görevinde önceki yürütme gücünün çoğunu elinde bulunduran Monark tarafından yönetilmektedir. Onun öncelikli sorumluluğu dini muhafaza etmektir. Başkanlığını yaptığı Ulema Yüksek Konseyi, İslam hukukuyla ilgili sorunları incelemekle görevlendirilirken Kral'a sadece İslam'ın değil tüm dinlerin özgürce uygulanma sorumluluğu da verilmiştir. Bu yetkiler anayasanın 41. maddesinde yer alan yetkilere göre "Emîrü'l-müminîn olan Kral, İslam'a saygı gösterir. O, inançların özgürce uygulanmasının garantörüdür. Konseyi'n

²⁵⁰ Temelat, "Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?": 93-4.

²⁵¹ Temelat, "Fas Arap Baharı'nın İstisnası mı?": 93-4.

nitelikleri, yapısı ve işleyişi Dahir (Kraliyet Kararnamesi)²⁵² ile belirlenir. Kral, Dahirler vasıtasıyla kendisine bu madde ile münhasır bir şekilde verilen Emîrû'l-müminîn kurumunun tabiatında bulunan dini ayrıcalıkları uygular (md. 41).

Kral aynı zamanda, devletin başı olarak ülke içi ve uluslararası ilişkilerinde ülkenin bütünlüğünü korumakla görevlidir. Bununla birlikte, önceki anayasaların en tartışmalı özelliklerinden biri, Kral'ın Hükümet Başkanı olarak nasıl bir rol oynadığına ilişkindir. 2011 Anayasası, sözde bu sorunu Başbakan'ı, Hükümet Başkanı yaparak çözmektedir. Bu rolüyle Başbakan; hükümet politikasının uygulanması, kanunların uygulanması, hükümet fonlarının idaresi ve memurların, büyükelçilerin ve kamu görevlilerinin atanması gibi Hükümet Konseyi'nin günlük işleyişini denetleyebilmektedir. Kral veya Başbakan'ın talebi üzerine Hükümet Konseyi'nin tüm bakanlarının toplandığı Bakanlar Konseyi; savaş, af ve olağanüstü hâl ilan etme yetkilerine sahiptir. Bakanlar Konseyi'ne başkanlık eden Başbakan değil, Kral'dır; dolayısıyla Kral, hükümetin işleyişi üzerindeki yetkisini elinde tutmaktadır. Anayasanın 48. maddesine göre “Kral, Hükümet Başkanı ve bakanlardan oluşan Bakanlar Konseyi'ne başkanlık eder. Bakanlar Konseyi, Kral'ın inisiyatifıyla veya Hükümet Başkanı'nın talebi üzerine toplanır. Kral, belirli bir [belirleme] gündemi temelinde, Bakanlar Konseyi'nin başkanlığını Hükümet Başkanı'na devredebilir” (md. 48). Ayrıca, Başbakan'ı ve diğer bakanları atayan Kral'dır ve hükümeti ve herhangi bir üyesini görevden alma yetkisine sahiptir. Anayasanın 47. maddesine göre “Kral, Temsilciler Meclisi üye seçimlerinde önde gelen siyasi parti içinden ve sonuçları açısından Hükümet Başkanı'nı atar. Hükümet Başkanı'nın önerisi üzerine hükümet üyelerini atar. Kral, kendi inisiyatifıyla ve Hükümet Başkanına danıştıktan sonra, hükümetin bir veya daha fazla üyesinin görevlerini sona erdirebilir. Hükümet Başkanı, Kral'dan hükümetin bir veya daha fazla üyesinin görevlerini sonlandırmasını talep edebilir. Hükümet Başkanı, Kral'dan, bireysel veya toplu istifa eden bir veya daha fazla hükümet üyesinin görevlerini sona erdirmesini talep edebilir. Hükümet Başkanı'nın istifasını takiben Kral, tüm hükümetin görevlerini sonlandırır. Görevlerine son verilen hükümet, yeni hükümetin kuruluşuna kadar mevcut işleri hızlandırır” (md. 47).

²⁵² Türkçe literatürde Kral Fermanları olarak da geçmektedir. Tez çalışmasının ikinci bölümünde atıfta bulunduğumuz Servet Armağan'ın Fas Anayasasının tercümesi sırasında kullandığı Kral Fermanı terimi Dahir veya Zahir kavramının karşılığıdır.

Kral ayrıca, Yüksek Güvenlik Konseyi'ne başkanlık ettiği için Fas Silahlı Kuvvetleri'nin başkomutanıdır. Bu Konsey, tüm iç ve dış güvenlik stratejilerinden sorumludur ve Kral, Başbakan, Parlamento her iki meclisinin başkanları, Yüksek Yargı Konseyi Başkanı, İçişleri Bakanı ve Dışişleri Bakanından oluşur. Kral ayrıca Yüksek Yargı Gücü Konseyi'ne başkanlık eder, antlaşmaları onaylayabilir, büyükelçileri akredite eder. Hükümet tarafından sunulan hükümet görevlerine adaylıkları onaylar, af verebilir.

Yürütme erkinin kullanılması Fas Anayasasının beşinci bölümünde yer almaktadır. Anayasanın 87. maddesi hükümetin, Hükümet Başkanı ve bakanlardan oluştuğunu ve ayrıca Dışişleri Bakanının da yer alabileceğini belirtmektedir. Hükümetin teşkili, işleyişi ve üyelerinin statüsü organik kanunla belirlenir. Anayasanın 88. maddesi hükümet programının sunumuna ilişkin prosedürü belirlemektedir. Bu maddeye göre hükümet üyeleri Kral tarafından belirlendikten sonra, Hükümet Başkanı, parlamento meclislerinin bileşik oturumunda eylem programını sunar. Bu program, hükümetin değişik alanlarda, özellikle ekonomik, sosyal, çevresel, kültürel ve dış politikayla ilgili alanlarda uygulayacak politikalarının ana hatlarını içerir. Anayasaya göre program, iki meclisin her birinde müzakere edilir, ardından Temsilciler Meclisi'nde oylama yapılır. Hükümet, Temsilciler Meclisi'nin güvenini kazandıktan sonra, söz konusu meclisi oluşturan üyelerin salt çoğunluğunun lehte oy kullanmasıyla hükümet güvenoyu kazanmış olur. Anayasanın 89. maddesine göre Hükümet, yürütme erkini temsil eder ve Başkanı'nın yetkisi altında, hükümet programını uygular, kanunların uygulanmasını sağlar, idari işlevleri yerine getirir, kamu kurum ve kuruluşlarını denetler, bunların düzenli çalışmasını güvence altına alır (md. 89). Hükümet Başkanı, düzenleme yetkisini kullanır ve bu yetkilerin bazılarını bakanlara devredebilir. Hükümet Başkanı'nın düzenleyici işlemleri, bu işlemlerin yürütülmesinde sorumlu bakanlar tarafından imzalanır (md. 90). Anayasanın 91. maddesine göre Hükümet Başkanı, bu anayasanın kendisine verdiği yetkiler kapsamında kamu kurum ve kuruluşlarının yüksek görevlerini atar (md. 91). Hükümet Başkanı'nın başkanlığı altında, Hükümet Konseyi aşağıdaki konular ve metinleri görüşür. Bunlar arasında; Bakanlar Konseyi'ne sunmadan önce faaliyet programı, kamu politikaları, alansal politikalar, hükümetin sorumluluğunun Temsilciler Meclisi nezdinde görev kapsamı, insan hakları ve kamu düzenine ilişkin güncel meseleler, kanun tasarıları, Temsilciler Meclisi Bürosuna sunmadan önce bütçe

tasarısı, Bakanlar Konseyi'ne sunulmadan önce uluslararası antlaşma ve sözleşmeler, merkezi devlet idarelerinin genel sekreter ve müdürlerini, üniversite rektörlerini, gümrük yönetimini atama görevi vs. bulunmaktadır (md. 92).

Ayrıca Hükümet Başkanı, Hükümet Konseyi'nin görüşmelerinin sonuçları hakkında Kral'ı bilgilendirmektedir. Hükümette bulunan bakanların yetki ve görevleri anayasanın 93. ve 94. maddesinde açıklanmaktadır. Buna göre Bakanlar, her biri kendi sorumluluğunda olduğu sektörde, hükümetin politikasının uygulanmasından sorumludur. Bakanlar, Hükümet Başkanı'nın kendilerine verdiği görevleri yerine getirir ve Hükümet Konseyi'ne hesap verir; görevlerinin bir kısmını Devlet Sekreteri'ne devredebilirler (md. 93). Hükümet üyeleri, görevlerini yerine getirirken işlenen suçlardan ve kabahatlerden Krallığın yargı daireleri önünde cezai olarak sorumludur (md. 94).

3.4.2. Yasama Erki

Devletin yasama erki Anayasanın Dördüncü Bölümünde (md. 60-86) belirtilmiştir. Parlamento iki meclisten oluşmaktadır: Temsilciler Meclisi ve Danışmanlar Meclisi. Her iki meclis genel oylamayla seçilir, oy hakları devredilemez. Muhalefet, her iki dairenin de önemli bir bileşeni olup, Dördüncü Bölümde öngörülen şekilde yasal düzenlemelerini çıkarma ve uygulanmasını kontrol etme yetkisini haizdir (md. 60). Temsilciler Meclisi üyeleri 5 yıllık süreyle, doğrudan ve şeffaf oylamayla seçilir. Meclis üye sayısı, seçim rejimi, seçim çevrelerinin oluşum ilkeleri, adaylığın ileri sürülmesi ve uygun bulunmaması, sandalye sayısının sınırlandırılması ve seçim kampanyasının teşkili meseleleri organik kanunla düzenlenir. İlk oturumda Temsilciler Meclisi Başkanı, daimî komisyonların büro üyeleri ve başkanları seçilir. Üç sene sonra; nisan oturumundan yasama döneminin sonuna kadarki süreç için yeniden seçilirler. Büro üyeleri meclisteki üye sayısı oranına uygun olarak seçilir (md. 62). Danışmanlar Meclisi doğrudan oyla altı yıl müddetine seçilmiş olup üye sayısı 90-120 arasında değişmektedir. Danışmanlar Meclisi üyelerinin beşte üçü mahalli topluluklar tarafından, beşte ikisi seçim bölgelerince seçilir. Danışmanlar Meclisi üyelerinin sayısı, seçim rejimi, seçim komisyonları tarafından belirlenen seçmen sayısı, bölgelere göre sandalye sayısı, bağdaşıklık ve bağdaşmazlık koşullarını, sandalye sayısının sınırlandırılması kuralı ve seçim sürecinin teşkili meseleleri organik kanunla düzenlenir (md. 63).

Parlamento senede iki kez toplanır. Ekim ayının ikinci haftasının Cuma günü yapılacak ilk dönem toplantısının açılışlarını Kral yapar. İkinci dönem toplantısının açılışı Nisan ayının ikinci haftası yapılır. Parlamentonun dönem toplantısı en az dört ay devam eder (md. 65). Anayasanın 66. maddesi parlamentonun olağanüstü toplanma şartlarını düzenlemektedir. Söz konusu maddeye göre “Parlamento, kararname ile veya Temsilciler Meclisi üyelerinin üçte ikisinin veya Danışmanlar Meclisi’nin çoğunluğunun talebiyle toplanır. Parlamentonun olağanüstü oturumları belirli bir gündeme göre yapılır. Gündemdeki maddeler görüşüldükten sonra kanunnameyle kapatılır (md. 66). Bakanlar her iki parlamento meclisi ve komisyonlarına katılabilir. Daimi komisyonların yanı sıra belli konularla ilgili geçici komisyonlar oluşturulabilir. Bu komisyonlar görevini tamamladıktan sonra bırakılır. Komisyonların işleyiş şekli organik kanunla belirlenir (md. 67). Parlamento meclislerinin oturumları açık yapılır, müzakerelerin kısa özeti Parlamento Resmi Bülteninde yayınlanır. Meclislerden her biri hükümet başkanının veya ilgili meclis üye tamsayısının üçte ikisinin talebi üzerine kapalı oturum yapabilir. Parlamento komisyonlarının oturumları kapalı yapılır.

Parlamento ayrıca af, yargı teşkilatı, yargı sistemi usulü, seçim yasaları, ulusal bütçe ve mali konular, ulusal ve toplu taşımayla ilgili konularda yasama yapabilir. İş ve sosyal güvenlik, çevrenin korunması, eğitim sistemi ve ulusun idaresine ilişkin diğer konularla ilgili konular da Parlamento’nun yetkisindedir. Normalde, Temsilciler Meclisi’ne mevzuatı ele alma önceliği verilir, Danışmanlar Meclisi bölgelerin kalkınması veya sosyal işlerle ilgili yasalara öncelik verilmektedir. Her iki meclis de onay oylamasından önce yasayı gözden geçirme ve değişiklik yapma yetkisine sahiptir ve bir tasarımla aynı versiyonu iki meclisin çoğunluk oyunu elde etmeyi başarırsa bir yasa çıkarılır. Anayasanın 64. maddesi yasama dokunulmazlığı ve sorumsuzluğuna ilişkin hükümleri şu şekilde düzenlemiştir: “Devletin monarşik biçimine ya da İslam dinine ya da Kral’a gereken saygıya itiraz ettiği durumlar dışında, Parlamento’nun hiçbir üyesi, bir görüş veya görevlerini yerine getirirken yaptığı bir oylama nedeniyle yargılanamaz, soruşturulamaz, tutuklanamaz (md. 64). Anayasanın 67. maddesi bakanların her birinin parlamento daire ve komisyonlarının çalışmalarına katılımını öngörmektedir. Söz konusu maddede aynı zamanda soruşturma komisyonlarının kuruluş ve işleyişinin anayasal çerçevesini öngörmektedir. Parlamentonun her iki meclisinin iç tüzüğü, komisyonların halka açık oturumlarının yapılmasına izin veren davaları ve

kuralları belirler. Aynı maddede yer alan düzenlemeye göre Parlamento, özellikle aşağıdaki durumlarda, her iki meclisin ortak oturumlarını düzenler:

- Ekim ayının ikinci Cuma günü Parlamento oturumunun Kral tarafından açılması ve Kral'ın parlamento nutkunun görüşülmesi;
- 174. madde hükümleri gereğince Anayasa revizyonunun kanunlaştırılması;
- Hükümet Başkanı'nın açıklamaları,
- Yıllık bütçenin sunulması;
- Yabancı devlet ve hükümet başkanlarının konuşmaları (md. 69).

Anayasanın 69. maddesine göre her meclis kendi iç tüzüğünü belirler ve onaylar. Ancak, söz konusu tüzükler Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya uygunluğuna dair onay kararı verilinceye kadar yürürlüğe konulmaz (md. 69). Anayasada parlamentonun yetkileri de ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Parlamento, anayasanın diğer maddelerinde açıkça kendisine devredilen konuların yanı sıra 71. maddede öngörülen yetkilere sahiptir. Bu yetkiler şu şekilde sıralanmıştır:

- Anayasanın Giriş ve diğer maddelerinde öngörülen temel hak ve özgürlükler,
- Aile ve medeni statü,
- Sağlık sisteminin ilke ve kuralları,
- Sesli ve görsel kitle iletişim araçları ve her türlü matbuatın çalışma usulü,
- Af,
- Uyruk ve yabancıların statüsü,
- İhlaller ve bunlara uygulanabilecek cezaların belirlenmesi;
- Yargı teşkilatı ve yeni yargı alanı kategorilerinin oluşturulması;
- Medeni usul ve ceza usulü,
- Ceza infaz rejimi,
- Kamu işlevinin genel statüsü,
- Sivil ve askeri görevlilere tanınan temel garantiler,
- Hizmetlerin statüsü ve düzeni sağlama güçleri,
- Mahalli toplulukların rejimi ve bölgesel yetkilerin sınırlandırılması ilkeleri,
- Mahalli toplulukların seçim rejimi ve seçim bölgelerine ayrılma ilkeleri,

- Vergi siyaseti ve vergilendirme, vergilerin belirlenmesi ve toplanma usulü,
- Para birimi çıkarmanın hukuki rejimi ve merkez bankasının statüsü,
- Gümrük rejimi,
- Medeni ve ticari yükümlülükler rejimi, dernek ve kooperatifler hukuku,
- Ayni haklar ve kamu, özel ve kolektif taşınmaz mülkiyet rejimleri,
- Ulaşım rejimi,
- İş ilişkileri, sosyal güvenlik, işle ilgili kazalar ve mesleki hastalıklar,
- Banka, sigorta şirketi ve ortaklıkların çalışma rejimi,
- Bilgi ve iletişim teknolojileri rejimi,
- Şehircilik ve bayındırlık,
- Çevre yönetimi, doğal kaynakların korunması ve kalıcı gelişme ile ilgili kurallar,
- Sular, ormanlar ve balıkçılık rejimi,
- Öğretim, bilimsel araştırma ve mesleki eğitimin genel organizasyon ve yönelimlerinin belirlenmesi,
- Kamu kurumu ve diğer tüzelkişiliklerin oluşturulması,
- İşletmelerin kamulaştırılması ve özelleştirme rejimi (md. 71).

Anayasanın 73. maddesine göre kanun şeklinde kabul edilen metinler, diğer şekilde düzenleyici yetki alanına girdiği zaman, Anayasa Mahkemesi'nin uygun görüşü alındıktan sonra kararname ile değiştirilebilmektedir (md. 73). Bütçe tasarısı hükümet tarafından hazırlanarak her sene parlamentoya gönderilir (md. 76). Anayasanın 77. maddesine göre parlamento ve hükümet, devletin mali dengesinin korunmasına özen göstermelidir (md. 77).

Hükümet Başkanı ve parlamento üyeleri yasa tasarısı sunma yetkisine sahiptir. Bu öneriler önce Temsilciler Meclisi Bürosuna gönderilir. Mahalli birimler, bölgesel ve sosyal kalkınmayla ilgili yasa tasarıları Danışmanlar Meclisi Bürosuna gönderilir (md. 78). Hükümet, sunmuş olduğu yasa tasarısı geri çevrildiği takdirde, konuyu Anayasa Mahkemesi'ne taşıyabilir. İlgili başvuruyu aldıktan sonraki sekiz gün içinde Anayasa Mahkemesi bu konudaki kararını açıklar (md. 79).

3.4.3. Yargı Erki

Anayasaya göre yargı; yasama ve yürütme erkinden bağımsızdır. Yargı bağımsızlığı Kral tarafından güvence altına alınır (md. 107). Mahkeme üyeleri dokunulmazdır (md. 108). Yargının işine herhangi şekilde müdahale etmek yasaktır. Hakimler görevlerini herhangi dış müdahale olmaksızın veya talimat almadan ya da herhangi bir baskı altında kalmadan alır. Bir hakim, bağımsızlığına yönelik tehlike olduğu kanaatine vardığında, Yargı Erki Yüksek Kurulu'nu bilgilendirmekle görevlidir. Bağımsız ve tarafsız niteliğini ihlal etmek, hakimler açısından ciddi meslek ihlalidir ve yasal sorumluluk doğurur. Hakimin işine müdahale eden herhangi şahıs ciddi suç işlemiş sayılır (md. 109). Anayasa, hakimlere, bağımsız ve tarafsız niteliğini ihlal etmemek kaydıyla, meslekî kuruluşlar tesis etmeye müsaade etmektedir. Hakimler herhangi bir siyasi parti ve sendikaya üye olmazlar (md. 111). Mahkemelerle ilgili yasal düzenleme organik kanunla yapılır (md. 112). Özellikle bağımsızlık, atama, şikâyet, emekliliğe ayırma ve disiplin konuları dahil, hakimlerin yargı güvencesinin uygulanmasında yargı erkinin esas bileşeni Yargı Erki Yüksek Kurulu'dur. Kral talep ettiği takdirde hükümet başkanı veya parlamento başkanına erkler ayrılığına ilişkin herhangi bir meselede hukukî görüş bildirmekle yükümlüdür (md. 113). Yargı bağımsızlığını güvence altına almak Kral'ın görevidir ve bu görevde Yargı Erki Yüksek Kurulu tarafından kendisine yardım edilir (md. 115). Yargı Erki Yüksek Kurulu senede en az iki kez toplanır (md. 116).

Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşu, yapısı ve işleyişine ilişkin hükümler Anayasada ayrı bir bölüm olarak (Sekizinci Bölüm: Anayasa Mahkemesi, md. 129-134) düzenlenmiştir. Anayasa Mahkemesi, anayasanın yorumlanması ile ilgili konularda karar yetkisine sahiptir. Mahkemenin on iki üyesi dokuz yıllık görev sürelerine atanır. Altı aday Ulema Yüksek Konseyi Genel Sekreteri tarafından önerilir ve Kral tarafından atanır. Altı üye, parlamento tarafından seçilir. Her türlü organik kanunun, teklifin anayasaya uygunluğunu ilan edilmeden önce mahkemeye sunulması gerekir. Aynı şekilde, kanunlar ve uluslararası anlaşmalar, Kral, Başbakan, parlamentonun her iki meclisinin başkanları, Temsilciler Meclisi üyesi veya Danışmanlar Meclisi üyesi tarafından ilan edilmeden önce sunulabilir. Anayasa Mahkemesi'nin almış olduğu

kararlar kesin olup, bu kararların, devlet erkleri, idari ve yargı mercileri tarafından uygulanması zorunludur.

Kral, yasama, yürütme ve yargı arasındaki ilişkiler Anayasanın Altıncı Bölümü Devlet Erkleri Arasındaki İlişkiler Başlığı altında (md. 95-106) düzenlenmiştir. Bu bölümde Kral'ın veto yetkisine ilişkin düzenleme yer almaktadır. Kral, parlamentonun her iki meclisinden kanun tasarısını ikinci kez müzakere talebinde bulunabilir. İkinci kez kabul edilen kanunun kabul edilmesi zorunludur (md. 95). Kral, her iki meclisi veya her ikisini bir arada feshetme yetkisine sahiptir. Bu konudaki kararını, Anayasa Mahkemesi Başkanıyla istişarede bulunduktan sonra bir dahir (fermanla) çıkararak alır, ayrıca hükümet başkanını ve her iki meclis başkanını bu konuda bilgilendirir. Fesih kararı alındıktan sonra yeni parlamento (parlamento meclisleri) seçimleri yapılır (md. 95-97). Yasama ve yürütme yetkileri bağlamında en önemli ilişkilerden biri soru önergelerinin verilmesidir. Anayasanın 100. maddesine göre haftada her mecliste haftada bir oturum hükümete soru önergelerinde bulunmak amacıyla düzenlenir. Hükümet, soru önergesini, aldığı günden itibaren yirmi gün içinde yanıtlayabilir. Senede bir kez hükümetin genel politikasını değerlendirmek gündemiyle toplanır.

Anayasanın Dokuzuncu Bölümü Bölgeler ve Diğer Mahalli Birimleri (md. 135-146), Onuncu Bölümü Sayıştay (md. 147-150), On Birinci Bölümü Sosyal-Ekonomik ve Ekolojik Konsey (md. 151-153), On İkinci Bölümü Bölgesel Yönetim (md. 154-171), On Üçüncü Bölümü Anayasanın Revizyonu (md. 172-175) ve On Dördüncü Bölümü Nihai ve Geçici Hükümler (md. 176-180) başlıkları altında düzenlenmiştir.

SONUÇ

Çağdaş devletlerde siyasi rejimin oluşumu, gelişimi ve değişimi anayasal sistemini karakterize eden önemli olaylardır. Zira anayasalar devletlerin adeta bir kimlik belgesi gibi onlara nitelik kazandırır, demokratik, liberal, otoriter, totaliter vs. gibi karakterize edilmesi sonucunu doğurur. Bu anlamda anayasaların yapımı ve revizyonu bir ülkenin siyasi gelişimi ve hukuk tarihi açısından son derece önemli etki doğurur. Konuyu liberal ve demokratik bakış açısıyla ele aldığımızda, anayasaların devlet erkinin sınırlayan, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına alan “*normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden ve kanunlardan farklı ve daha zor usullerle konan ve değiştirilebilen hukuk kurallarının bir bütünü*” olarak karakterize edilen bir hukukî ve siyasi belge olması itibariyle önem kazandığı söylenebilir. Bu yüzden üstünlük ve bağlayıcılık ilkeleri kapsamında; sağlam temeller üzerine inşa edilen, hukukun üstünlüğünü benimseyen, evrensel ilke ve normları ihtiva eden, insan haklarına dayalı niteliğe sahip anayasalar günümüz devletleri siyasi rejim bakımından sınıflandırılması sonucunu doğurur. Böyle bir sınıflandırmanın ortaya çıkardığı sonuca bakıldığı zaman, ne yazık ki gelişmiş, çağdaş ve ileri düzey demokrasilerin dünya genelinde “azınlık” teşkil ettiği görülmektedir. Zira demokratik toplum ve devlet inşa süreci; çok boyutlu nedenleri olan, tarihi, toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel faktörlerin etkisiyle gelişen karmaşık bir olaydır. Tüm bunlar, “anayasa yapımı” kavramı ve olgusunun ne denli önemli olduğunu ortaya çıkarır. Devlete karakteristik kimlik kazandıran, onu yukarıda bahsi geçen sınıflandırmada demokratik devletler sırasında yer alması sonucunu doğuran anayasa yapımı süreçlerinin de çok sayıda, değişik olay, faktör ve olguların etkisi altında şekillendiği söylenebilir. Bu anlamıyla anayasa yapımı aynı zamanda bir siyasi kültür meselesidir. Dışarıdan veya tepeden empoze edilen anayasa yapımı süreçlerin, amacı ne olursa olsun, toplumsal fayda sağlayamayacağı kesindir. Bu yüzden, halk; anayasa yapımı süreçlerinin önemli unsurlarından biridir. Halkın demokratik anayasa yapım sürecine dahil olması günümüzde kurucu meclis ve referandum ile gerçekleşmektedir. Kurucu meclis, anayasaların yapımı ve değiştirilmesinde etkin rol oynar. Kurucu

meclisin gücünü halktan alması demokratik anayasa yapım sürecine dahil olmasını sağlar. Ancak kurucu meclislerin demokratik bir anlayışla türeyip sonrasında olağanüstü hallerde antidemokratik bir anlayışa büründüğü de gözlemlenmektedir. Halk oylaması olarak da anılan kurucu referandum da ise halkın seçtiği temsilciler anayasayı hazırlar fakat hazırlanan anayasanın meşruluğunu kazanabilmesi için halkın onayından geçmelidir. Kurucu mecliste hazırlanan anayasanın bazı durumlarda demokratik ilkelerden uzaklaşmasının önüne geçilmesi adına halk oylaması önemli bir görevi üstlenmektedir. Bazı durumlarda antidemokratik anayasaların da halk oyuna sunulup kabul gördüğü de olmuştur. Ancak halk oylaması anayasayı meşru kılmıştır. Kurucu iktidarlar anayasaların yapımında veya değiştirilmesinde ihtiyaç duyulan iktidarlardır. Anayasaların ihtiyaçlara göre yeniden yapılması veya değiştirilmesi kabul edilebilir bir durumdur ancak bu durumun sürekli ve kolay olması istikrarı ve yasal kesinlikleri engelleyeceğinden devleti zarara uğratabilir. Bu yüzden bu değişimler barışçıl yollar izlenerek ve kapsayıcı biçimde gerçekleştirilmelidir.

Demokratik anayasa yapımının, aynı zamanda hukuk ve siyaset ekseninde gelişen evrensel bir hareket olduğu görülmüştür. İlk modern anayasa tanımını ihtiva eden ABD Anayasasının ortaya çıkmasından günümüze kadar gelişen tarihi gelişim sürecinde demokratikleşme dalgalarına paralel olarak gelişen anayasal gelişim dalgaları birçok devlete demokratik devlet kimliği kazandırırken, birçok devletin otoriter, totaliter, despotik kimlik kazanmasına ve bu niteliğinin “belgelenmesine” yol açmıştır. Bu yüzden gerek tarihi gelişim sürecinde gerekse günümüzde, bir ülkede yaşanan anayasa yapımı (aynı zamanda revizyonu) o ülkenin demokratikleşme sonucunu doğurmamıştır. Dolayısıyla, anayasa yapımı süreci ülkeden ülkeye, toplumdan topluma değişen ve farklı sonuçlar doğuran görece bir süreçtir. Bu görevi belirlemek ve süreçleri karakterize etmek açısından Fas Krallığının anayasa yapımı süreci ilginç bir örnek teşkil etmektedir. İçinde bulunduğu siyasi-kültürel hinterlandı teşkil eden diğer ülkelerle kıyasladığımızda, 21. yüzyılın önemli olaylarından olan “Arap Baharı” sürecinin farklı şekilde “atlatılması”, sürecin yıkıcı etkisinin dışında kalmasının nedeni sadece günümüzde yaşanan siyasi olayların yanı sıra toplumun siyasi kültürü ve tarihi gelişim süreçlerinin etkisiyle açıklanabilir. Klasik dönemde Fenikeliler, Kartacalılar, Romalılar, Vandallar ve Bizanslıların işgaline uğrayan Fas, İslamiyet’le tanıştıktan sonra bağımsız eyaletler kurarak bu güçlü işgalcileri kendinden uzak tutmayı

başarmıştır. Berberilerin de İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte Faslılar Emevi Hilafetinin boyunduruğundan kurtulmuştur. 19. yüzyılın ortalarına gelişen siyasi olayların etkisi altında Fas'ın için sömürgeleşmesini önü açılmış, 20. Yüzyıla gelindiğinde Fas; Fransa ve İtalya'nın sömürge idaresi alanına dahil edilmiştir. Fransa'nın İngiltere'nin Mısır üzerindeki hakimiyetini tanınması karşılığında İngiltere'de Fransa'nın Fas üzerindeki hakimiyetini kabul edeceğini bildirmiştir. Bu durum sözde bağımsız görünen Fas'ın Fransız sömürgesi haline geldiğinin bir göstergesiydi. Böylece Fas, Avrupalıların kolonisi haline gelmiştir. Avrupa ülkelerinin sömürgesi altında Fas'ta hizmet ve eğitim alanında birtakım gelişmelerin yaşanması, modernleşme yönünde bazı adımların atılması olduysa da halkın yabancı otoriteye karşı başkaldırısı devam etmiştir. Uzun soluklu bu süreç sadece silahlı ayaklanmalar yoluyla değil, mücadelenin siyasileşmesi eşliğinde gelişerek, 1960 yılına gelindiğinde Fas sömürge öncesi topraklarına kavuşmasıyla sonuçlanmıştır. Fas'ın 1960 sonrası gelişim tarihi önemli olaylarla zengindir. Müslüman doğunun diğer ülkeleriyle kıyasladığımızda Fas'ın daha çok siyasallaşmış, sekülerizasyona açık, ayrıca meşruiyetin sağlanması bakımından toplumsal uzlaşya yönelik bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Fas'ta uzun süre devam eden Krallık rejiminin ayakta kalma nedenlerinden biri de budur. 1962 yılında Kral II. Hasan ulusal referandumla ülkenin ilk anayasasını onaylamıştır. Anayasada belirtilen temel hak ve özgürlüklere bakıldığında diğer Ortadoğu anayasalarından çok daha etkili olduğu görülebilir, ancak anayasanın bazı temel demokratik ilkeleri ihlal ettiği (seçilmiş hükümeti yönetmek için etkin güç, geniş oy hakkı ile güvenilir ve makul derecede rekabetçi seçimlerin yapılması) de bir gerçektir. Bu anayasada hükümetler seçilmemiş elitlere (meclis üyeleri ve Kral) bağlı olacaklardı. Bu yapı, 1965 yılında ülkede ayaklanmaların baş göstermesi sonucunu doğurmuş, Kral Hasan zor kullanarak bu isyanları bastırmaya çalışmış, olağanüstü hâl ilan ederek anayasa ve parlamentoyu askıya almıştı. Bu durum Kral'ın ülkeyi uygun gördüğü şekilde yönetmesine olanak sağlamıştır. Durumu düzeltmek adına halk oylaması ile yapılacak 1970 Anayasasının temelleri atılmıştır. Bu anayasa işçi sendikaları ve meslek odalarının gücünü arttırmış ve üçüncü madde ile bu birimlerin popüler temsil nesnelere haline gelmiştir. Dolaylı olarak anayasa, partilerin temsil için tek yol olmadığını, parlamento üyelerini seçmek için parti dışı grupların üyelerinden oluşan seçmenler heyetinin oluşturulmasının yasal hale geldiğini belirtmiştir. Bilindiği üzere anayasaların ancak hükümetin geniş oy hakkı ile hileden uzak ve rekabetçi seçimler sonucu atanması gerektiğini taahhüt ettiği sürece

demokratik seçim süreçlerinden bahsedilebilir. Ancak 1970 Anayasası parlamentoda hem doğrudan hem de dolaylı seçilmiş üyeleri barındırdığı için ve de bu üyelerin mecliste kaç sandalyeyi dolduracağını belirtmediği için bu gereklilikleri karşılayamıyor. Seçimlerin 1962 Anayasasındaki gibi dört yılda bir değil de altı yılda bir olacağı istenci, bu anayasanın Kral'ın ve parlamentodaki elitlerin gücünün daha da kuvvetlendirdiği anlamına gelmektedir. Siyasi partilerin gücünü zayıflaması askeri gücün baskın hale gelmesinde önemli bir rol oynadığı için askeri darbe girişimlerinin ardından 1972 Anayasası referandumu yapılmıştır. Yeni anayasa özellikle milletvekillerinin görev sürelerinin dört yıla düşürülmesi ve meclisteki seçimle işbaşına gelen milletvekilleri sayılarının belirtilmesi açısından bir öncekinden daha liberaldi. Ayrıca Kral'ın yetkilerinin önemli ölçüde kısıtlanması da bu anayasayı 1970 Anayasasına göre daha demokratik kılmaktadır.

1990'lı yılların başında Monarşi'nin gücü zayıflamaya başlamış, muhalefet partilerinden özellikle İstiklal ve USFP siyasi alanda baskın hale gelmişlerdir. Ayrıca halkın çoğu İslami hareketlere katılmaya başlamıştır. Monarşinin bu zayıf konumu Kral Hassan'ı muhalefetle uzlaşmaya itmiştir. Böylelikle 3 Mart 1992'de anayasanın yenilenmesi kararlaştırılmıştır. 1992 Anayasası da demokratik ilkelerle ve halkın büyük katılımıyla gerçekleştirilen seçimleri garanti etmemiştir. Ancak, önceki anayasalarda tüm Müslümanların eşitliği garanti edilmişken bu anayasa tüm Faslıların kanun önünde eşitliği ilkesini benimsemiştir. Bu durum da Müslüman olmayan nüfusun konumu güçlendirmiştir. Bakanları atama sürecinde ve olağan üstü hallerle ilgili kurallarda da değişikliğe gidilerek meclis ve hükümet daha etkili bir konuma gelmiştir. Fakat Her ne kadar bu anayasa meclisin gücünü arttırmış gibi görünse de Kral'ın yetkileri hala azımsanmayacak kadar geniştir. 1996 yılında yapılan yeni anayasa, muhalefet seçkinleri (köklü partiler) ile monarşi arasındaki bir uzlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Anayasasındaki en önemli gelişme parlamentonun Temsilciler Meclisi ve Danışmanlar Meclisi olmak üzere çift meclise sahip olmasıydı. Böylelikle Fas Hükümeti doğrudan seçimle seçilmiş meclis olan Temsilciler Meclisi'nde siyasi partilerin gücü temelinde yeniden şekillenecekti. 1970'ten 1996 yılına kadar hükümetler hem doğrudan hem de dolaylı olarak seçilen üyelerin oluşturduğu siyasi partiler üzerinden şekillenmişti, ancak 1996 Anayasası tıpkı 1962 Anayasasında olduğu gibi ilk kez geniş oy hakkı, güvenilir ve rekabetçi bir seçim vaat ederek demokratik ilkelerini tanımıştır. 1996 yılında yeni

anayasanın benimsemesi ile ülkenin demokratik süreçlere bağlılığı ve demokratik değerlere desteği taahhüt edilmişti. Bu durum 1997 seçimleri üzerinde ülkenin ilk geniş oy hakkı, makul derecede rekabetçi ve hileden uzak olması açısından olumlu bir etki bırakmıştır. 1997 seçimleri muhalefet partilerinin lehine olmuştu. Bu durum da Kral Hassan'ı yeni hükümeti muhalefete dayandırmak ya da yeni hükümeti Temsilciler Meclisi'nde önemli payı olmayan partilere dayandırmak arasında seçim yapmaya zorladı. Genel olarak değerlendirmek gerekirse, 1970, 1972, 1980, 1995 ve 1996 yıllarındaki tüm anayasa metinlerinde yapılan değişikliklerin stratejik olarak Kral'ın muhalefeti ve siyasi alanı daraltmaya çalıştığı görülmüştür; fakat bu süreçte ülkenin demokratikleşmesi adına kayda değer düzenlemelerin yapıldığı da yadsınamaz.

Fas Krallığında anayasa yapımı sürecinin önemli halkası 2010'da Ortadoğu'da meydana gelen ve bölgedeki siyasi rejimlerde (aynı zamanda bölgesel güvenlik ve uluslararası ilişkiler bakımından) yıkıcı etkiler doğuran Arap Bahar'ının tesiriyle yaşanmıştır. 2010 yılında Tunus'ta başlayan protestolar, sonrasında Kuzey ve Batı Afrika'yı etkisi altına almıştı. Ülkelerinde değişim ve demokrasi talep eden yaklaşık 200.000 Faslı sokaklarda yürüyüş düzenlemiştir. Göstericilerin daha ileri gitmesini ve ülkeye yayılmakta olan devrimci değişimi önlemek adına Fas Krallığı Temmuz 2011'de yeni bir anayasa onaylamıştır. Belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri, yeni anayasa yapımı sürecinin toplumun tüm kesimleri tarafından demokratik müzakereye katılmadığı dar bir zaman dilimi içinde gerçekleşmesidir. Bu yüzden, anayasa reform süreci; muhalefetin sert eleştirilerine neden olmuş, buna karşılık iktidar ve yanlı gruplar tarafından şeffaf ve demokratik süreç olarak adlandırılmıştır. Bu süreç; uluslararası kamuoyu tarafından yakından izlenirken, bu konuda hem övücü hem de eleştirel tepkiler dile getirilmiş, "teklif edilen reformlar Fas halkının meşru isteklerine karşı önemli bir yanıt teşkil etmekte olup Fas'ın AB içindeki İleri Statüsü ile uyumlu" olarak karakterize edilmiş, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi 2011 yılının haziran ayında Fas Krallığı Parlamentosuna "Demokrasi için Ortak" statüsü vermiştir. Bu anayasa için farklı iki görüş vardı. İlki, bireysel hakların yenilikçi şekilde korunduğuyken ikincisi yeni anayasanın katı bir yönetim çerçevesini güçlendirdiği yönünde olmuştur. Yeni anayasanın 47. maddesine göre "Başbakan" pozisyonunun yerini alan "Hükümet Başkanı," seçimleri kazanan parti tarafından atanacaktı bu durum dolaylı olarak evrensel oy hakkı ilkesini onaylamış oluyordu. Aynı zamanda Hükümet Başkanı'nın kabine

üyelerini görevden almadan kamu hizmetlerini ve hükümet eylemlerini denetlemeye, üst düzey yetkilileri atamaya kadar birçok yetkisi bulunuyordu. Ayrıca Hükümet Başkanı'nın Kral'a danışarak Temsilciler Meclisi'ni feshetme hakkı da vardı. Yeni anayasa parlamentoya siyasi anlamda daha fazla rol vermiştir. Ancak bu anayasanın demokratik yapılanmada zayıf noktalarının bulunduğu da yadsınamaz. Bu antidemokratik ilkelerden en çok göze çarpanı 42. maddede de belirtildiği gibi Kral'ın Fas siyasi platformlarında hesap vermeden yasama yetkilerini büyük oranda elinde tutmaya devam etmesidir. 107,109, 111. maddeler her ne kadar yargının bağımsızlığı için yapılmış kanunlar olarak görülse de Kral'ın yargı gücünü elinde tutması, 129. maddede de belirtildiği gibi Anayasa Mahkeme üyelerinin atanmasında Kral'ın etkin güce sahip olması, din konusunda dolaylı zorlamaların yapılması demokratik ilkelere aykırıdır.

KAYNAKÇA

- Abdel-Samad, Mounah. "Why Reform not Revolution: A Political Opportunity Analysis of Morocco 2011 Protests Movement." *The Journal of North African Studies* 19, no. 5 (2014): 792-809.
- Al-Akhssassi, Mohamad. "Reforms in Morocco: Monitoring the Orbit and Reading the Trajectory." *Contemporary Arab Affairs* 10, no. 4 (2017): 482-509.
- Aleskerov, Alesker. "Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku*. Ankara, 2007.
- Anayurt, Ömer. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014.
- Anderson, Lisa. "Introduction." *Transitions To Democracy* içinde, 1-13. New York: Columbia University Press, 1999.
- Arato, Andrew. "Forms of Constitution Making and Theories of Democracy." *Cardozo L: Review* 17 (1995): 191-231.
- Arato, Andrew. *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*. Maryland: Rowman&Littlefield Publishers, 2000.
- Arief, Alexis. *Morocco: Current Issues*. Kongre Raporu, Washington DC.: Congressional Research Service, 2011.
- Armağan, Servet. "Fas Krallığı Anayasası." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1971: 293-308.
- Aron, Raymond. *Politics and History*. Düzenleyen Miriam Bernheim Conant. New Jersey: Transaction Publishers, 1984.
- Arslan, Seyfettin. "Sivil Toplum ve Demokrasi." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15, no. 2 (2010): 357-374.
- Atar, Yavuz. *Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı*. Konya: Mimoza Yayınları, 2000.
- Atay, Ender Ethem. "Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki." *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, no. 1 (Haziran 2008): 503-550.
- Balkin, Jack M. "The Constitution of Status." *The Yale Law Journal*, 1996: 2313-2374.

- Bank, André. "Jordan and Morocco: Pacification through Constitutional Reform?" *Protest, Revolt and Regime Change in the Arab World*, Berlin: SWP, 2012. 31-33.
- Bazzaz, Sahar. *Forgotten Saints: History, Power, and Politics in the Making of Modern Morocco*. London: Harvard University Press, 2010.
- Belkeziz, Abdelilah. "Morocco and Democratic Transition: A Reading of the Constitutional Amendments–Their Context and Results." *Contemporary Arab Affairs* 5, no. 1 (2012): 27-53.
- Berger, Peter, ve Richard J. Neuhaus. *To Empower People: From State to Civil Society*. Düzenleyen Michael Novak. Washington: American Enterprise Institute, 1996.
- Biagi, Francesco. "The 2011 Constitutional Reform in Morocco: More Flaws than Merits." *Jean Monnet Occasional Papers*, no.7, Institute for European Studies, 2014: 1-19.
- Boumediene, Malik. "Le Régime Constitutionnel Marocain." *Revue Du Droit Public et de la Science Politique en France et al'Etranger*, no. 6 (2003): 1743-88.
- Boutaleb, Assia. "The Narrow Path: Acts of Citizenship by the Arab Youth Lessons from Egypt and Morocco." *The Crisis of Citizenship in the Arab World* içinde, yazar Roel Meijer ve Nils Butenschon, 471-487. Brill, 2017.
- Breyer, Stephen. *Active Liberty: Interpreting a Democratic Constitution*. New York: Knopf Doubleday Publishing, 2008.
- Breyer, Stephen. "Our Democratic Constitution." *NYUL Rev.* 77 (Mayıs 2002): 245-72.
- Brouwer, Lenie, ve Edien Bartels. "Arab Spring in Morocco: Social media and the 20 February movement." *Africa Focus*, 2014: 9-22.
- Buskens, Léon. "Sharia and National Law in Morocco." *Sharia Incorporated: A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present* içinde, düzenleyen: Jan Michiel Otto, 89-138. Leiden University Press, 2010.
- Butler, Brian. *The Democratic Constitution: Experimentalism and Interpretation*. London: University of Chicago Press, 2017.
- Chemerinsky, Erwin. *Constitutional Law*. Newyork: Aspen Publishers, 2019.
- Cooter, R. D., & Gilbert, M. D. (2019). *Constitutional law and economics*.
- Çağ, Burak. "Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği." *Yasama Dergisi* 25 (2013): 71-91.
- Cerah, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2021.
- Çetin, Atilla. "Garp Ocakları." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1996: 382-6.

- Çil, Halit. "Bir Arada Yaşama Projesi Olarak Medine Vesikası ile Hz. Peygamber'in Farklılıkları Yönetme Becerisi." *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar Sempozyumu*. 2020. 236-49.
- Dahl, Robert A. *How Democratic is the American Constitution?* New Haven: Yale University Press, 2003.
- Devins, Neal, ve Louis Fisher. *The Democratic Constitution*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Edelman, Martin. *Democratic Theories and the Constitution*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Eisenstadt, Shmuel N. "Studies of Modernization and Sociological Theory." *History and Theory* 13,no.3 (1974): 225-252.
- El-Khamlıcı, Mohammed."Authority Executive in the 2011 Constitution Comparative Legal Study in Light of the Constitutions 1962-1996." Doktora Tezi, *Universita Di Pisa*, 2019.
- Entelis, John. *Islam, Democracy, and the State in North Africa*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Ders Notları (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku)*. 1. İstanbul: On İki Levha, 2018.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasa Hukuku*. 6. Ankara: Orion Yayıncılık, 2011.
- Erinç, Sırrı. "Fas." *İslam Ansiklopedisi*, 1995: 188-190.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Anayasal Derinlik*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.
- Fossum, John Erik, ve Agustin Jose Menendez. *The Constitution's Gift : A Constitutional Theory for a Democratic European Union*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2011.
- Friedrich, Carl J. "Rebuilding the German Constitution, I." *American Political Science Review* 43, no. 3 (1949): 461-82.
- Gallala-Arndt, İmen. "Constitutional Reforms in Tunisia, Egypt, Morocco and Jordan: A comparative Assessment." *IEMediterranean Year Book*, 2012: 141-4.
- Ghai, Yash. *The Role of Constituent Assemblies in Constitution Making*. International IDEA, 2012.
- Glenn, H. Patrick. "Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions" *The Oxford Handbook of Comparative Law* içinde, yazar Mathias Reimann ve Reinhard Zimmermann. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- Greene, Norman L. "Rule of Law in Morocco: A Journey Towards a Better Judiciary Through the Implementation of the 2011 Constitutional Reforms." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 18, no. 2 (2011): 456-514.
- Goldwin, Robert A., ve William A. Schambra. *How Democratic is the Constitution?* Washington: American Enterprise, 1980.
- Gönenç, Levent. *TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri*, 2011.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukun Genel Teorisi*. Cilt 2. Bursa: Ekin Yayınevi, 2011.
- Gülsoy, Tevfik. "Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasa Arayışları." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012: 1-22.
- Haggard, Stephan, ve Robert R. Kaufman. "The Political Economy of Democratic Transitions." *Transitions to Democracy* içinde, düzenleyen Lisa Anderson, 72-96. New York: Columbia University Press, 1999.
- Halpren, Richard. "Theater and Democratic Thought: Arendt to Ranciere." *Critical Inquiry* 37, no. 3 (2011): 545-572.
- Hamel, Chouki El. *Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Anayasa Hukuku*. Çeviren Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Hammoudi, Abdellah. *Master and Disciple: The Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.
- Hanson, Stephen E. "Defining Democratic Consolidation." *Post communism and the Theory of Democracy* içinde, yazar Richard Anderson, M. Steven Fish, Stephen E. Hanson ve Philip G. Roeder, 126-150. New Jersey: Princeton University Press, 2001.
- Hart, Viven. *Democratic Constitution Making*. Özel Rapor, Washington: United States Institute of Peace, 2003.
- Hart, Vivien. "Constitution Making and the Right to Take Part in a Public Affair." *Framing the State in Times of Transition: Case Studies in Constitution Making* içinde, düzenleyen Laurel E. Miller, 20-54. Washington: United States Institute of Peace Press, 2010.
- Hashas, Mohammed. *Moroccan Exceptionalism Examined: Constitutional Insights pre- and post-2011*. Çalışma Tebliği, Istituto Affari Internazionali, 2013.
- Held, David. *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University, 2006.
- Hill, Paul T., ve Ashley E. Jochim. *A Democratic Constitution for Public Education*. University of Chicago Press, 2014.
- Holden, Stacy E. *The Politics of Food in Modern Morocco*. Florida: University Press of Florida, 2014.

- Holler, Manfred J. "An Introduction to the Analysis of Power, Voting, and Voting Power." *Power, Voting, and Voting Power* içinde, 15-30. Würzburg: Physica-Verlag, 1982.
- Huntington, Samuel P. "Political Development and Political Decay." *World Politics* 17, no. 3 (1965): 386-430.
- Huq, Abul Fazl. "Constitution- Making in Bangladesh." *Pacific Affairs* 46, no. 1 (1973): 59-76.
- İlal, Ersan. "Magna Carta." *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 2011: 210-242.
- Joffé, George. "Morocco's Reform Process: Wider Implications." *Mediterranean Politics* 14, no. 2 (2009): 151-164.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2015.
- Kalyvas, Andreas. "Hegemonic Sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the Constituent Prince." *Journal of Political Ideologies* 5, no. 3 (2000): 343-376.
- Kelebek, Mustafa. "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000: 334-52.
- Kili, Suna. *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifaktan Günümüze*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Kılavuz, Tahir. *Aljazeera*. 25 Kasım 2016. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/fastaki-protestolar-neden-yeni-bir-arap-bahari-baslatamadi> (erişildi: Nisan 26, 2021).
- Kozan, Ali, ve Yiğit Rıdvan. "Fas'tan Endülü's'e Uzanan Bir Hanedan: Murabıtlar(1091-1147) Üzerine Bir Değerlendirme." *PROF.DR. MÜNİR ATALAR ARMAĞANI "Ortaçağ Tarihi Yazıları"* içinde, düzenleyen: Pınar ÜLGEN ve Alpaslan DEMİR, 233-254. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Kubalı, Hüseyin Nail. *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1971.
- Lamrani, Fatima-Zohra. "Arabic Trilingualism in the Moroccan Criminal Courtroom." *Aspects of the Dialects of Arabic Today* içinde, düzenleyen: A., Benjelloun, F., Dahbi, M., Iraqi-Sinaceur, Z. Youssi, 299-306. Rabat: Amapatril, 2002.
- Lipset, Seymour Martin. "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy." *The American Political Science Review* 53, no. 1 (1959): 69-105.
- López, García Bernabé. (Aktaran: Aktaran: Neslihan Temelat, "Fas: Arap Baharının İstisnası mı?", *Yasama Dergisi*, no. 23 (2013): 89-90)."Le Maroc et le printemps arabe dans un monde en plein changement." *Institut Européen de la Méditerranée*, Mart 2012: 40-2.

- M.Maghraoui, Abdeslam. "Democratization in the Arab world? Depoliticization in Morocco." *Journal of Democracy* 13, no. 4 (2002): 24-32.
- Maghraoui, Abdeslam. "Monarchy and Political Reform in Morocco." *Journal of Democracy* 12, no. 1 (2001): 73-86.
- Maghraoui, Driss. "Constitutional Reforms in Morocco: Between Consensus and Subaltern Politics." *The Journal of North African Studies* 16, no. 4 (2011): 679-699.
- Maghraoui, Driss. "Introduction: Interpreting Reform in Morocco." *Mediterranean Politics* 14, no. 2 (2009): 143-9.
- Maghraoui, Driss. "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco." *Mediterranean Politics* 14, no. 2 (2009): 195-211.
- Madani, Mohamed, Driss Maghraoui, ve Saloua Zerhouni. *The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis*. Stockholm: International IDEA, 2012.
- Melloni, David. "La Constitution Marocaine de 2011: Une Mutation Des Ordres Politique et Juridique Marocains." *Pouvoirs* 145, no. 2 (2013): 5-17.
- Miller, Susan Gilson. *A History of Modern Morocco*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Morocco's Constitution of 2011. "Constituteproject." *Constituteproject Web Sitesi*. Çev: Jefri J. Ruchti. William S. Hein & Co. 2012.
https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf (erişildi: Aralık 1, 2020).
- Mouffe, Chantal. "Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy." *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 10, no. 1 (1997): 21-33.
- Mouna, Khalid. "The Role of Civil Society in Morocco: Towards Democracy or Autocracy?" *Medset Work Papers*, Haziran 2018: 1-13.
- Muller, Jan. "Carl Schmitt and the Constitution of Europe." *Cordoza L. Rev.*, 1999: 1777.
- Negretto, Gabriel L. "Constitution-Making and Institutional Design. The Transformations of Presidentialism in Argentina." *European Journal of Sociology*, 1999: 193-232.
- Nohutçu, Ahmet, ve Mücahit Bektaş. "Yeni Anayasa Tartışmaları Etrafında Kurucu İktidar, Kurucu Meclis ve Referandum Kavramlarının Analizi." *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 5, no. 1 (2017): 1-23.
- Ottaway, Marina. "The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same." *Carnegieendowment Web Sitesi*. 20 Haziran 2011.
<https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same/51> (erişildi: Aralık 9, 2020).

- Ottaway, Marina. (Aktaran: Neslihan Temelat, "Fas: Arap Baharının İstisnası mı?", *Yasama Dergisi*, no. 23 (2013): 90-1.) *The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?* (Washington DC: Carnegie Endowment,2011).
- Özbudun, Ergun. "Anayasa Yapımında Perakendeci Yöntem." *Yeni Türkiye Dergisi*, 2013: 196-197.
- Özbudun, Ergun. "Anayasa Yapımında Yöntem Sorunları." *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, no. 1 (2012): 109-144.
- Özkul, Fatih. " Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasasının Değerlendirilmesi." *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, no. 12 (Aralık 2018): 585-612.
- Parla, Taha. "Anayasalar ve Kurucu Meclisler Üzerine Bazı Karşılaştırmalı Notlar." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2011: 207-21.
- Pennell, C. Richard. *Morocco: From Empire to Independence*. New York: Simon&Shuster, 2013.
- Phillips, Anne. *Engendering Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Porch, Douglas. *The Conquest of Morocco: A History*. New York: Farrar, Straus ve Giroux, 2005.
- Post, Robert, ve Reva Siegel. "Democratic Constitutionalism." *The Constitution in 2020* içinde, düzenleyen Jack M. Balkin ve Reva B. Siegel, 25-36. New York: Oxford University Press, 2009.
- Post, Robert C. "Democratic Constitutionalism and Cultural Heterogeneti." *Australian Journal of Legal Philosophy* 25, no. 2 (2000): 182-204.
- Razuk, Muhammed. "İdrisiler." *İslam Ansiklopedisi Web Sitesi*. 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler> (erişildi: Nisan 27, 2021).
- Ruchti, Jefri J. çev., Draft text of the Constitution adopted at the Referendum of 1 July 2011.
- Rustow, Dankwart A. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model." *Comprarative Politics* 2, no. 3 (1970): 337-363.
- Sallabi, Ali Muhammed. *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Sater, James N. *Morocco: Challenges to Tradition and Modernity*. New York: Routledge, 2016.
- Schmitt, Carl. *Constitutional Theory*. Ed.Jeffrey Seitzer. Durham London: Duke University Press, 2008.
- Schmidt, Manfred G. *Political Institutions in the Federal Republic of Germany*. New York: Oxford University Press, 2003.

- Schaaf, S. Gregory. "From the Great Law of Peace to the Constitution of the United States: A Revision of America's Democratic Roots." *American Indian Law Review* 14, no. 2 (1988): 323-31.
- Seth, Michael J. *A Concise History of Modern Korea: From the Late Nineteenth Century to the Present*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2019.
- Slyomovics, Susan. *The Performance of Human Rights in Morocco*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
- Storm, Lise. *Democratization in Morocco: The political Elite and Struggles for Power in the Post-Independence State*. New York: Routledge, 2007.
- Storm, Lise. "Testing Morocco: The Parliamentary Elections of September 2007." *The journal of North African Studies* 13, no. 1 (2008): 37-54.
- Sweet, Alec Stone. "Constitutions and Judicial Power." *Comparative Politics* içinde, düzenleyen Daniele Caramani, 218-238. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Tierney, Stephen. "Constitutional Referendums: A Theoretical Enquiry." *Modern Law Review* 72, no. 3 (2009): 360-83.
- Turhan, Mehmet. "Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1976: 63-104.
- Urbinati, Nadia. *Representative democracy: principles and genealogy*. University of Chicago Press, 2006.
- Uçar, İlyas. "Bir Berberî Hanedânlık: Muvahhidler (1147-1229)." *Kalemname*, 2019: 49-64.
- Wallis, Joanne. *Constitution Making during State Building*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Waterbury, John. *The Commander of the Faithful: The Moroccan Political Elite: -A Study in Segmented Politics*. California: Weidenfeld & Nicolson, 1970.
- Wood, Gordon S. "How Democratic is the Constitution?" *The New York Review of Books*, Şubat 2006: 25-7.
- Wyrzten, Jonathan. *Making Morocco: Colonial Intervention and the Politics of Identity*. New York: Cornell University Press, 2016.
- Yakut, İlhan. "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)." *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Şubat 2017: 41-6.
- Yeşişmen, Gökhan. "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme." *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2018: 107-121.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2006.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/murabitlar> (erişildi: Nisan 28, 2021).

Young, Alison L. *Democratic Dialogue and the Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

ÖZGEÇMİŞ

Kerim Tanış, ilk öğrenimini Okçular İlkokulu ve Dalyan Naciye Tınaztepe İlköğretim Okulu'nda, orta öğrenimini ise Dalaman Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 2005 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenimine başladı. 2007-2008 güz ve bahar döneminde Bayreuth Üniversitesi'nde değişim programı vesilesiyle bir yıl öğrenim gördü. 2010 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nden mezun oldu.2010 yılında Karabük Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu'nda göreve başladı. 2011-2018 yılları arasında üniversitesinde Uluslararası İlişkiler Ofisi'nde çalıştı. 2018 yılından bu yana Karabük üniversitesi Yabancı Uyruklu Öğrenci Ofisi'nde koordinatör olarak görev yapmaktadır.